

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ В МАЛИХ ГРИБОВИЧАХ

Дослідження пам'яток культури лійчастого посуду (далі КЛП) на заході України розпочалося на початку ХХ ст. Першою з них було поселення в Малих Грибовичах, яке поряд із поселенням в Зимно залишається одним із основних для вивчення КЛП.

Метою нашого дослідження є впровадження в науковий обіг неопублікованої частини колекції матеріалів із розкопок М. Смішка у 1933–1934 рр., що зберігаються у фондах Львівського історичного музею, а також висвітлення деяких питань історії вивчення пам'ятки.

Поселення Малі Грибовичі в урочищі “Чорна Гора” (висота близько 340 м н. р. м.) в геоморфологічному відношенні займає північно-східний схил горбистого пасма Львівського Розточчя – крайнього північно-західного відрозу Подільської височини [Природа Львівської області, 1972, с. 30; Roztocze, 2002, s. 190, 193]. Таке заселення височин є однією з топографічних ознак культури, прикладом чого можуть слугувати пам'ятки: Львів (Високий Замок), Винники (Жупан, Лисівка), Потелич, Підгородище, Ситихів, Тростянець, Которини (висоти близько 400 м н. р. м.), котрі були природно захищені і важкодоступні для ймовірного нападу споріднених або іншокультурних общин [Пелешин, 1990, с. 35; 1994, с. 10; 1998, с. 16; 1999, с. 106; 2000, с. 5]. Цікаве спостереження зробив М. Пелешин, вказавши, що урочища, на яких розташовані поселення КЛП, часто називаються “Гора”, зокрема: “Чорна Гора” в Малих Грибовичах, “Кам'яна Гора” в Тростянці [Пелешин, 1974, с. 119], “Біла Гора” в Ситихові [Пелешин, 1997, с. 13] та інші.

Історіографічний огляд

Пам'ятка Малі Грибовичі на Чорній Горі відома з початку ХХ ст. і пов'язувалась із городищем слов'янського часу. Перші обстеження тут провів Я. Білінкевич. [Janusz, 1918, s. 166].

У 1908 р. на городищі розвідки здійснив К. Гадачек. Він виявив фрагменти слов'янського посуду із хвилеподібним орнаментом і звернув увагу на знахідки іншого хронологічного періоду: “у цьому місці знаходиться також поселення дослов'янських часів, про що свідчать фрагменти дуже примітивного посуду із шнуровим орнаментом та крем'яні предмети” [Hadaczek, 1909, s. 3]. Спроб точнішого культурного чи хронологічного визначення цих “примітивних” матеріалів автор не робить.

Наступну інформацію про поселення у Грибовичах зустрічаємо в працях Б. Януша, який подає топографію місцевості та опис городища і валів. Дізнаємось, що вже тоді урочище, де знаходиться пам'ятка, мало назву “Чорна Гора” [Janusz, 1913, s. 63]. Дослідник першим публікує рисунки зібраних на поселенні матеріалів, що зберігались у Природничому музеї імені Дідушицьких у Львові. До КЛП належать дві трапецієподібні крем'яні сокири, фрагмент керамічної ручки типу “*ansa lunata*”, декорованої зигзагом. Фрагмент стінки посудини із хвилеподібним орнаментом можна віднести до княжого часу. Ці матеріали автор зараховує до кам'яної доби [Janusz, 1913, s. 56, 57, гус. 4]. У своєму каталозі пам'яток, присвяченому терену Східної Галичини, Б. Януш додає, що на місці городища знайдено фрагменти кераміки із шнуровим орнаментом, крем'яні знаряддя: ножі і долота, а також кістки тварин. У хронологічному відношенні автор пов'язує їх з добою неоліту [Janusz, 1918, s. 166].

У 1933 і 1934 рр. стаціонарні польові дослідження на пам'ятці проводить М. Смішко. Коротка інформація про результати досліджень публікувалась тоді в інформативних виданнях. У першому з повідомлень йдеться: “...др. Смішко провадив дослідження земляних валів з XII і XIII віку по Христі в Грибовичах. При розкопуванні валів знайдено сліди поселення із кінця молодшої кам'яної епохи, тобто 2000 років перед Христом. Натраплено на гріб, в якому був

кістяк і чотири посудини з рештками їжі. Неподалік знайдено крем'яну сокиру, ніж і бронзові намистини. Збоку знайдено сліди кількох доісторичних земляних жител, а також завали глиняних стін. Стверджено, що в цьому місці в XX віку перед Христом проживало плем'я землеробсько-скотарське (культура лійчастого посуду)... Наступні археологічні дослідження будуть проведені навесні" [Śmiszko, 1934 б, s. 17].

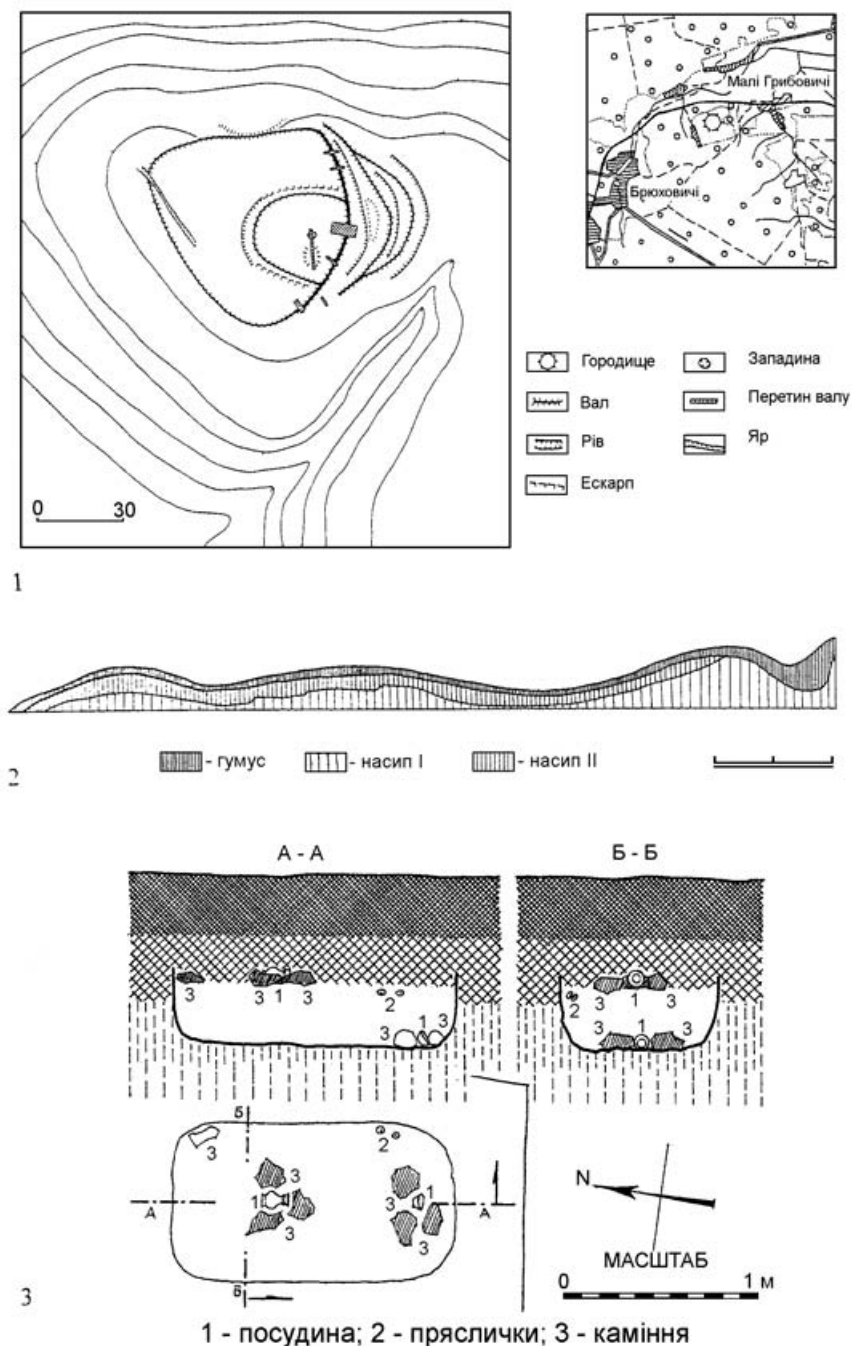

Рис. 1. Малі Грибовичі. 1 – План городища (виконав Д. Корчинський); 2 – поздовжній переріз валу (за М. Смішком; з архіву відділу Археології ІУ НАНУ); 3 – об'єкт № 1 (з архіву відділу Археології ІУ НАНУ)

Fig. 1. Mali Grybovychi. 1 – Plan of hill-fort (made by D. Korchyns'kyi); 2 – longitudinal section of rampart (by M. Smishko; from archive of department of Archaeology of Institute of Ukrainian studies of NAN of Ukraine); 3 – object № 1 (from archive of department of Archaeology of Institute of Ukrainian studies of NAN of Ukraine)

Важливе значення наведеного повідомлення у тому, що це найповніший опис виявленого поховання на поселенні в Малих Грибовичах. В наступних працях, окрім коротких згадок, повнішої інформації не знаходимо. Довгий час воно так і не було опублікованим [Пастернак, 1961, с. 190]. В архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зберігається польова документація М. Смішка із досліджень у Малих Грибовичах. Серед неї є креслення та опис згадуваного поховання. У спільній статті М. Смішка та М. Пелещишина таки йдеться про цей об'єкт, який трактується вже не як поховання, а як споруда.

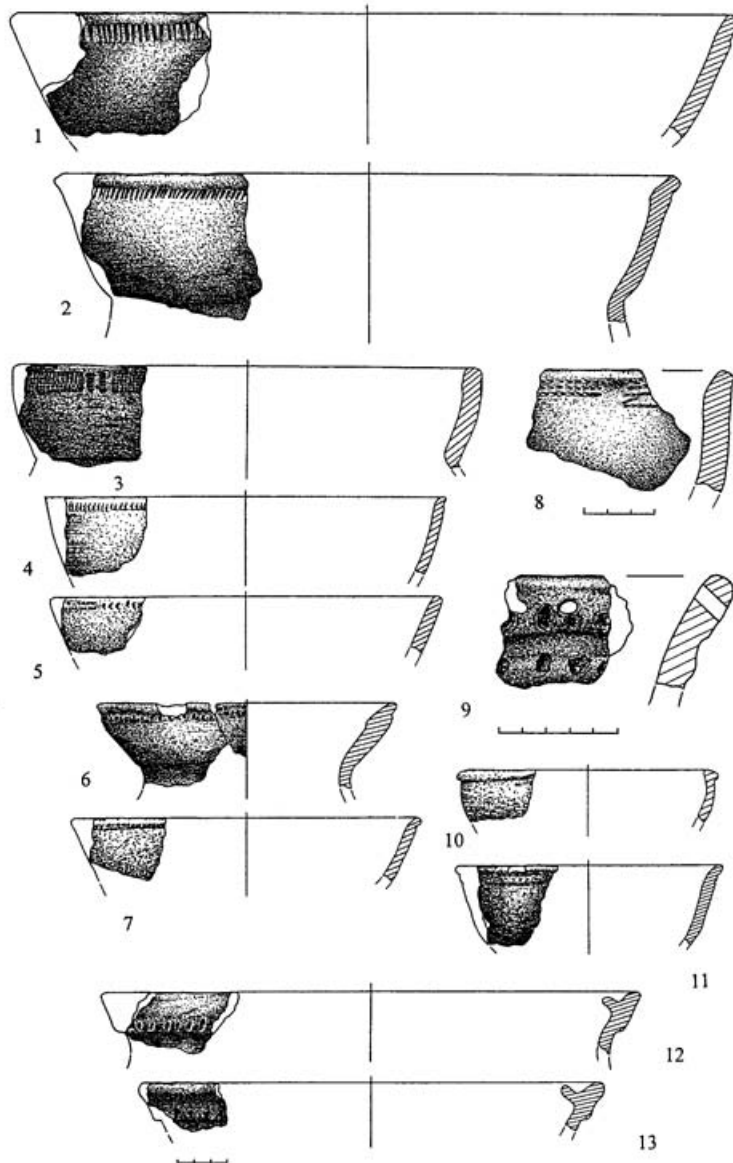

Рис. 2. Мали Грибовичі. Кераміка
Fig. 2 Mali Grybovychi. Ceramic

Вона мала прямокутну форму розмірами 1,6×0,9 м і гл. 0,4 м (кути заокруглені) і була орієнтована по лінії південь-північ. Її контури виявлені на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Споруду заповнювала чорна земля, перемішана із значною кількістю шматків перепаленої глини. У заповненні виявлено лопаткову кістку, два конусоподібних пряслиця, а на дні, серед трьох каменів, мініатюрну лійчастоподібну мисочку, біля якої лежала погано збережена мідна намистина. У верхньому шарі заповнення, приблизно посередині ями, знайдено флягу з комірцем, яка лежала між трьома досить великими каменями [Смішко, Пелещишин, 1962,

с. 33]. З огляду плану об'єкта (рис. 1, 3), флягу і пряслиця, мабуть, важко пов'язати із його заповненням, адже видно, що речі лежать в іншому горизонті. Виникає питання, чи можна трактувати цей об'єкт як поховання?

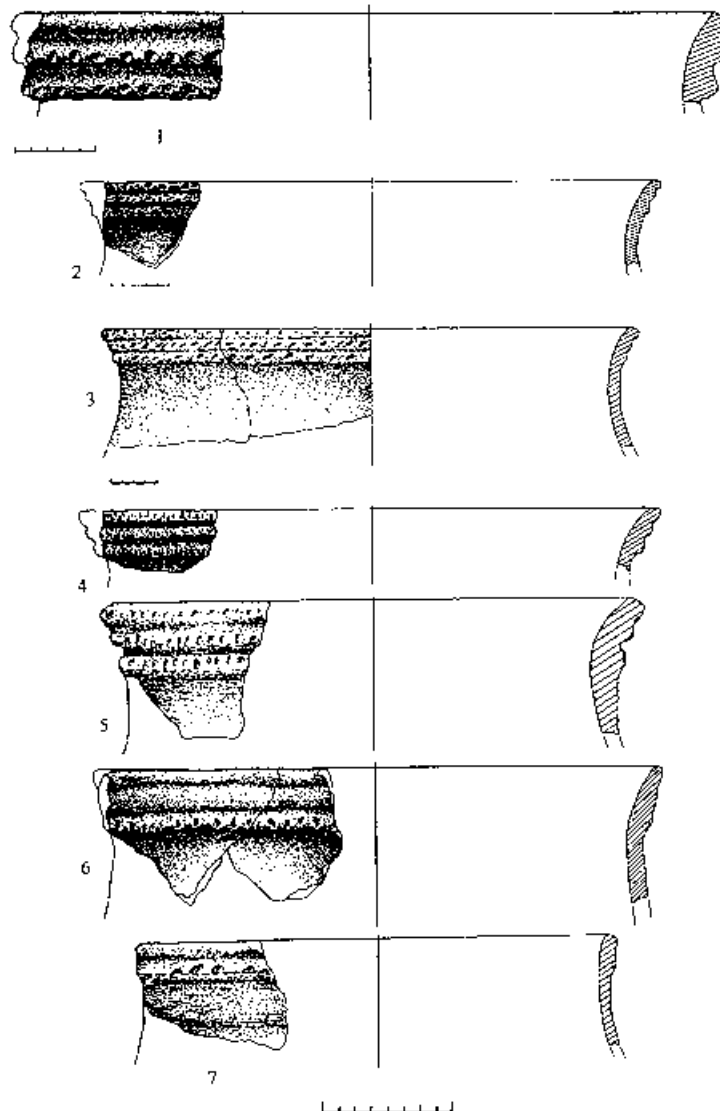

Рис. 3. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 3. Mali Grybovychi. Ceramic

Відомо, що на поселеннях КЛП поховання не є рідкістю. Вони можуть бути і без кістяка, який не завжди зберігався. Основною ознакою є кам'яна конструкція поховальної ями. В нашому випадку застереження викликає заповнення об'єкта, яке складалось із шматків обмазки. Також невідомо, чи лопаткова кістка є людською, адже на поселенні виявлено чималу кількість кісток тварин. Найважливіше те, що більшість “землянок” мають подібну форму і заповнення. Не дивно, що М. Смішко спершу потрактував цей об'єкт як поховання, оскільки він був виявлений одним із перших (№ I) під час досліджень у 1933 р. [Šmiszko, 1934 б, s. 17].

Наступні повідомлення про результати досліджень у Грибовичах були такого характеру: “В Грибовичах під Львовом М. Смішком відкрито та досліджено нове поселення культури лійчастого посуду з кам'яної епохи” [Šmiszko, 1934 в, s. 75].

Т. Сулімірський, підсумовуючи результати досліджень Львівського відділу Польського праісторичного товариства за останні роки, пише: “В часі 1933 і 1934 рр. доктор М. Смішко

проводив великі дослідження на оборонному поселенні культури малопольської в Малих Грибовичах під Львовом. Публікація в приготуванні" [Sulimirski, 1935, s. 21].

К. Яжджевський у своїй монографії, присвяченій КЛП, неодноразово згадує про поселення в Грибовичах. У КЛП дослідник виділяє кілька груп, однією з яких є південна, відзначаючи, що саме для неї характерні поселення оборонного типу в районі Верхнього Бугу, і відносить сюди такі пункти, як Ізів, Лежниця, Литовеж, Зимне, Грудек Надбужний, Винники та Малі Грибовичі, називаючи їх городищами. *"З впевненістю до таких оборонних поселень можна зарахувати Малі Грибовичі, де виявлені неолітичні вали. Подібне оборонне поселення маємо на заході Польщі в Цмелюві"* [Jażdżewski, 1936, s. 293]. У розділі про типи посуду, при характеристиці "ворковатого начиння", як приклад, подає фрагмент із Грибович: *"Посудини цього типу оздоблювались пальцевими відтисками зверху потовищення та нижньому краю"* [Jażdżewski, 1936, s. 267, гус. 934]. Описуючи поховальний обряд, автор зазначає, що поховання КЛП були скринькового типу і обкладались камінням. Єдине ґрунтове захоронення без кам'яної кладки походить із Малих Грибович [Jażdżewski, 1936, s. 301].

М. Смішко в 1937 р. публікує результати своїх досліджень із Малих Грибович, метою вивчення яких було давньоруське городище. Автор подає топографію місцевості, опис городища та валів. В результаті розкопок виявлено одну яму та незначну кількість фрагментів посуду. Значно більше об'єктів та речового матеріалу дало поселення КЛП, яке було виявлене під давньоруським городищем. Назагал відкрито 1200 м², що становить 1/4 від усієї площі поселення. Об'єкти виступали на глибині 0,5 м від сучасної поверхні і добре "читались" на лесі світлого кольору. Зафіксовано 15 землянок, 9 вогнищ та 2 ями. Житлові споруди мали чотирикутну форму розмірами 1,6–2×1–1,2 м з глибиною 0,7–1 м. В одному з кутів дна було заглиблення, в якому знаходилось невелике вогнище. В житлі та поза ним були завали глиняних стін із відбитками пруття. Поруч із житлами знаходились невеликі ями діаметром 0,7 м і глибиною 0,5 м, у яких виявлено багато попелу, вугликів та шматків обмазки [Смішко, 1937, с. 95]. У статті подані креслення двох землянок і ям, представлені фотографії пам'ятки та процесу розкопок; рисунки виявлених знахідок: горщиків, крем'яних та кістяних знарядь праці [Смішко, 1937, с. 94–98]. У хронологічному плані дослідник відносить поселення до неолітичної доби: *"...десь перед 2000 р. до Христового Різдва"* і пов'язує з так званою нордичною культурою. Варто звернути увагу на одне із припущень М. Смішка під час дослідження поселення. *"Мабуть не надто безпечно почувались ці поселенці, бо оселю поклали на недоступній горі, яку від східної, легше доступної сторони забезпечили ще й валом. Сліди цього неолітичного укріплення відкрито глибоко під валами княжого городища"* [Смішко, 1937, с. 97]. Наведена цитата стала, згодом, підставою для трактування поселення в Малих Грибовичах чи не єдиною пам'яткою оборонного типу.

В історіографії питання про поселення Малі Грибовичі помітне місце займає праця Л. Козловського, видана у 1939 р. Дослідник виділяє північну і південну групи КЛП. Остання утворилась на терені Малопольщі під назвою *"культура малопольська"* [Kozłowski, 1939, s. 20]. Автор пише, що племена КЛП селились на важкодоступних місцях, які мали природний захист, а окремі з них були оточені валами і ровами, як у Малих Грибовичах та у Винниках [Kozłowski, 1939, s. 20]. Описуючи вироби, він додає таблицю із виявленими знахідками, де представлені різні типи посуду, вироби із кременю, каменю та глини [Kozłowski, 1939, s. 21–22, tabl. VI]. Варто зазначити, що із 29 зображень, представлених на ній, 25 походять із Малих Грибович. Це наводить на думку, що на той час поселення в Грибовичах було найповніше дослідженим серед пам'яток малопольської групи КЛП.

В 1962 р. виходить узагальнююча стаття про Малі Грибовичі, в якій детально описані досліджені об'єкти, подані їх плани, охарактеризовані виявлені знахідки з наведенням аналогій, а також зроблено спробу хронологічного визначення пам'ятки [Смішко, Пелешин, 1962, с. 28–43]. Дещо не конкретною є характеристика речового матеріалу. Застереження викликають певні розбіжності, наприклад, інформація про те, що загальна площа розкопу становить 800 м², на якому зафіксовано близько 30 жител. Натомість, у статті М. Смішка за 1937 р. говориться про розкопані 1200 м², де виявлено 15 жител, 9 вогнищ та 2 ями. Це питання, очевидно, так і

залишитись відкритим, але, на нашу думку, варто схилитись до інформації від 1937 р., яка є ближчою до останнього року досліджень і тому точнішою. Можливо, тут є якась помилка методичного характеру.

Наступний огляд літератури, в якій згадуються Малі Грибовичі, зводиться до узагальнюючих характеристик КЛП, які публікувались у таких збірниках, як “Стародавнє

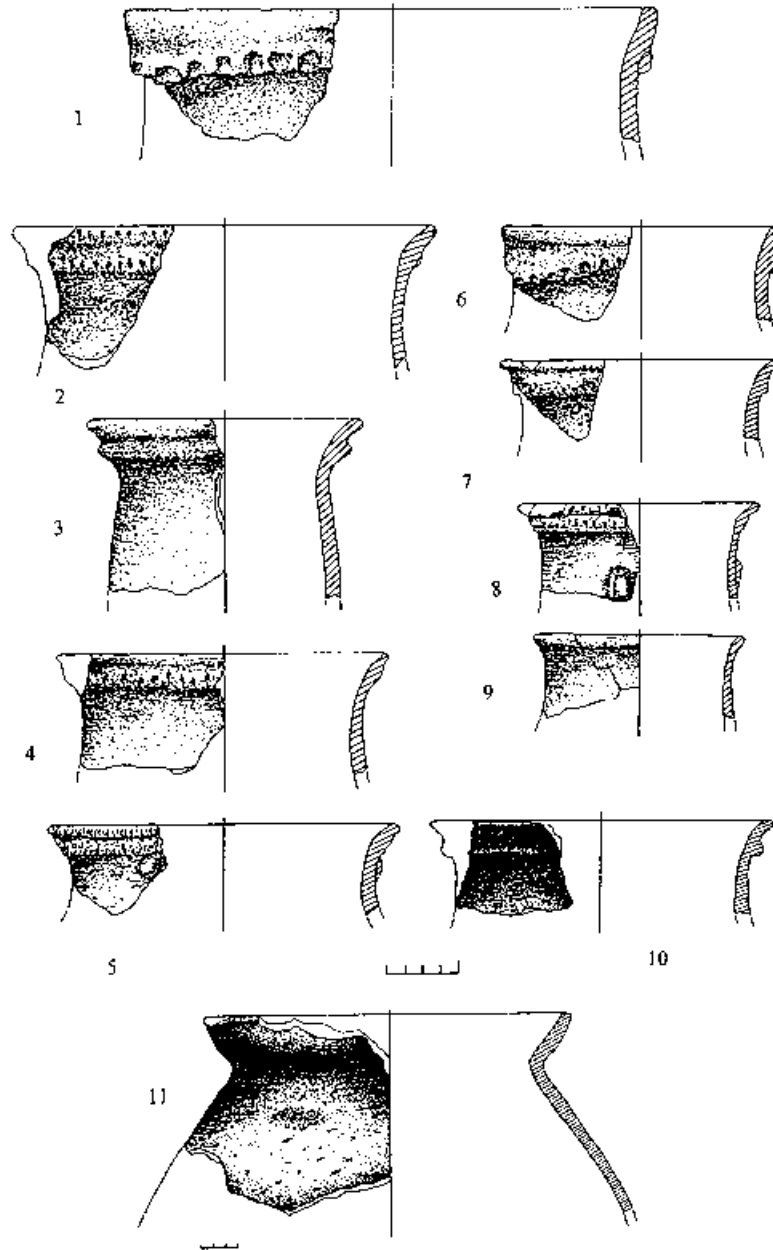

Рис. 4. Малі Грибовичі. Кераміка

Fig. 4. Malı Grybovychi. Ceramic

населення Прикарпаття і Волині”, тритомній “Археології Української РСР” та інших, а також у окремих статтях.

Майже у всіх говориться, що Малі Грибовичі – перша широкодосліджена пам’ятка КЛП на заході України [Захарук, 1957, с. 100; Круц, 1997, с. 268; Пелешишин, 1971, с. 231; 1974, с. 118; 1995, с. 66; Смішко, 1998, с. 51; Черныш, 1982, с. 260; Zakościelna, Gurba, 2002, s. 24], що залучена при описі топографії поселень [Jazdowska-Król, 1961, s. 211; Пастернак, 1961, с. 188;

Свешніков, 1976, с. 60; Пелещишин, 1971, с. 232; 1985, с. 273; 1990, с. 35; 1998, с. 16; 199, с. 106], жител [Свешніков, 1952, с. 138; Пастернак, 1961, с. 188; Пелещишин, 1964, с. 21; 1985, с. 275], які навіть мали свій “будівельний стиль” [Пелещишин, 1974, с. 120]. Подана характеристика посуду [Пелещишин, 1971, с. 235; 1974, с. 125, рис. 32, 11], виробів із кременю [Пелещишин, 1971, с. 233; 1974, с. 127], кам’яних сокир [Пелещишин, 1964, с. 24], зняряд із рогу [Пелещишин, 1971, рис. 64, 12; 1974, с. 121, рис. 33, 15; 1985, рис. 72, 15] та прикрас із міді [Пастернак, 1961, с. 191; Пелещишин, 1974, с. 121]. А окремі дослідники навіть схильні були виділяти місцеву, локальну “грибовицьку” групу пам’яток КЛП [Захарук, 1955, с. 114; Бібіков, Даниленко, 1957, с. 72; Пастернак, 1961, с. 186].

Останні дослідження пам’ятки проведені у 1985 р. М. Пелещишином. Розкоп становив 120 м². Встановлено, що поселення займає площу розмірами 110×60 м. Зафіксовано 3 об’єкти та зібрано колекцію речового матеріалу, який складався із двох зернотерок, крем’яних ножів, скребків, пошкоджених сокир, фрагментів горщиків, амфор, черпаків, кількох пряслиць і мініатюрної глиняної сокирки [Пелещишин, 1985, с. 389; 1995, с. 67, 70].

Не можна обійти увагою вивчення городища княжого часу [Археологічні пам’ятки, 1982, с. 178], яке йшло паралельно із дослідженням поселенням КЛП. Маємо фахові описи топографії пам’ятки та городища, складені його плани [Смішко, 1937, с. 93, 94; Ратич, 1962, с. 82, рис. 4; Korczyński, 2000, s. 76, rys. 3].

Як показали розкопки, археологічний матеріал княжого часу незначний: “...він складається з кількох десятків уламків посудин часів древньої Русі, залізних цвяхів і деякої кількості тваринних кісток” [Ратич, 1957, с. 95]. Зафіксовано одну яму та сліди воріт [Смішко, 1937, с. 94; Ратич, 1956, с. 13; 1957, с. 95]. П. Раппопорт ставить під сумнів навіть належність городища до княжих часів [Раппопорт, 1967, с. 13].

У середині 1980-х років дослідження на городищі проводив О. Корчинський. Заклавши на окремих ділянках шурфи, він зазначає, що культурний шар давньоруського часу відсутній, зустрічаються лише окремі знахідки, що може вказувати на нетривале перебування людей в цьому місці. “...Вали за своїм характером мають швидше ритуальний, аніж оборонний характер” [Корчинський, 1998, с. 72]. Зробивши в трьох місцях переріз східного (найбільшого) валу (рис. 1, 1), під яким М. Смішко зафіксував енеолітичний вал, О. Корчинський відзначає: “...він (вал, А. Г.) був насипаний на давньому горизонті з однорідної материкової глини... та й усі вали були насипані з однорідної глини” [Korczyński, 2000, s. 72]. У 1985 р., досліджуючи енеолітичне поселення, М. Пелещишин також робить переріз цього найбільшого валу, який має висоту 6 м і не знаходить під ним жодних давніших укріплень [Пелещишин, 1985, с. 390]. Але тут знову маємо певні невідповідності. М. Смішко робив переріз валу у двох місцях, який мав висоту 2–2,5 м, фіксуючи тут однакову його структуру, а саме скупчення перепаленої глини з прошарками попелу та деревного вугілля. Це може свідчити про те, що вал був скріплений дерев’яними конструкціями, після спалення яких залишилися завали обпаленої глини [Смішко, 1937, с. 94; Ратич, 1964, с. 128; 1976, с. 160–161]. Варто звернути увагу на одну особливість досліджень валу, коли один із його розрізів був не поперечним, а поздовжнім, утворюючи, таким чином, стінку розкопу “Д”. Під цим давньоруським валом виявлені три ями КЛП [Смішко, Пелещишин, 1962, с. 32, рис. 1]. Остаточо не в’яясненою залишається ситуація з енеолітичним валом. В одних із перших повідомлень дослідник зазначає, що ця оборонна споруда виявлена “глибоко під валом княжого городища” [Смішко, 1937, с. 97; Śmiszko, 1934 a, s. 6]. Проте вже у наступних публікаціях мова йде лише про давньоруський вал, під яким до того ж виявлені ями КЛП [Смішко, Пелещишин, 1962, с. 33]. Можливо, М. Смішко прийняв за раніші насипи певні конструктивні особливості давньоруського валу? В архівних джерелах зберігся профіль перерізу цього валу, але цей рисунок не дає потрібної інформації (рис. 1, 2). Швидше за все, вали споруджені у княжий період і функціонували протягом X–XII ст. [Корчинський, 1998, с. 72; Ратич, 1962, с. 91; Korczyński, 2000, s. 70; Liwoch, 2003, s. 252]. Також не можна остаточно стверджувати, що енеолітичного валу не існувало. Щоб достеменно в’яяснити часову приналежність валів, на пам’ятці необхідні додаткові комплексні дослідження.

Опис керамічного матеріалу

Опрацьована нами колекція керамічних виробів налічує близько 900 одиниць збереження і складається з поодиноких цілих форм посуду, типологічно виразних уламків вінець, денць і ручок, переважно орнаментованих стінок посудин, а також різного стану збереження пряслиць, тягарця та сокирки [Гавінський, Піцишин, 2008, с. 39–49].

Технологічно посуд досить одноманітний, немов виготовлений одним майстром. Він ліпний, із домішкою у глиняній масі подрібненого шамоту та піску. Зовнішня поверхня заглажена, лискована, рідше – шорстка, коричневого та сірого кольорів, нерівномірно випалена. У зламі кераміка чорного кольору з товщиною стінок 0,6–1 см.

На основі опрацьованого матеріалу виділено 360 посудин, серед яких є горщики, вази, чаші, амфори, друшляки, черпаки, миски, фляги, мініатюрні посудинки. Окрему групу становлять денця та ручки від посудин.

Найчисельніше в колекції представлені посудини з лійчастосформованими вінцями та різним нахилом стінок. Переважно їх край є округлим, рідше – прямим або косозрізаним, діаметром 16–35 см, проте зустрічаються екземпляри значно більших розмірів 40–45 см, а в

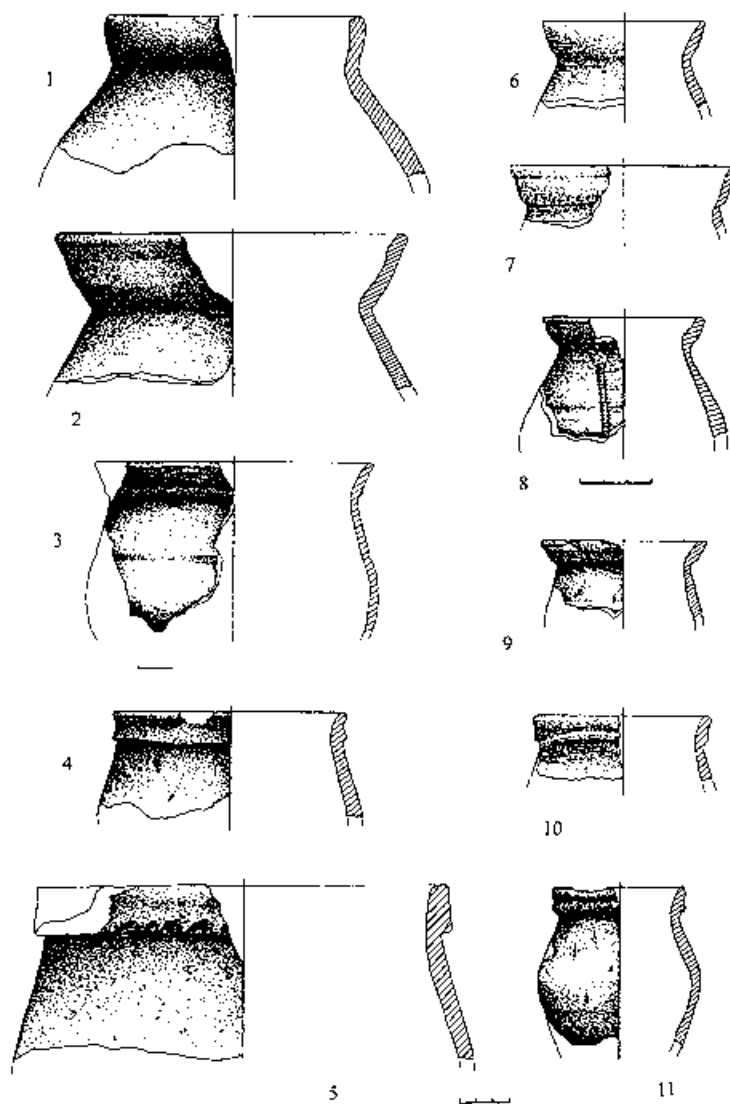

Рис. 5. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 5. Mali Grybovychi. Ceramic

окремих випадках понад 50 см. Більшість вінець орнаментовано різного виду штампами, заглибленими лініями та псевдошнуром, а окремі з них мають отвір (рис. 2, 1–11).

Горщики. Найпоширеніше представлені вироби банкоподібної форми. Це посудини із низькими, сильно розхиленими вінцями, верх яких округлий, потовщений, відтягнутий назовні, діаметром 13–40 см. Вони мають струнку форму з високою прямою горловиною, що плавно переходить у дещо опуклий тулуб, який у свою чергу – у завужені стінки денця. Тулуб сформований у середній або вище середньої частин висоти посудини. У переважній більшості горщиків під вінцями помітні пружки, що орнаментовані трикутними й округлими відтисками штампа або пальцевими вдавненнями (рис. 3, 1–7; 4, 1–10). На стінках окремих екземплярів є пластичні наліпи округлої (рис. 4, 5) або прямокутної форми (рис. 4, 8).

Окрему групу складають опуклобокі горщики. Вони мають лійчастоподібні вінця із заокругленим краєм, діаметром здебільшого 7–10 см та 20–29 см. Низька горловина м'яко переходить в опуклий тулуб, який діаметром значно більший за вінця (рис. 4, 4; 5, 1–10).

Окремі горщики цього типу мають під вінцем валик, який орнаментований відтисками трикутного штампа (рис. 5, 3). На стінках однієї з посудин є декор у вигляді драбинки. Він складається з двох вертикальних ліній, кожна із яких проштрихована короткими поперечними рядками (рис. 5, 8).

Підтипом опуклобоких горщиків є приземкуваті посудини із низькими, ледь виділеними вінцями, які мають округлий, рідше – прямий край, діаметром 14–25 см. Головна ознакою цих посудин – дуже низька, майже непомітна шийка. Під вінцями, як правило, знаходиться пружок, який інколи орнаментований трикутними відтисками штампа або пальцевими вдавненнями (рис. 5, 4, 5, 10).

Окремий тип складають лійчастоподібні горщики. Такі посудини мають високі вінця й опуклий тулуб, який у діаметрі значно менший за вінця. За характерними ознаками можна виокремити кілька підтипів.

Горщики першого з них мають вінця з округлим, рідше косо зрізаним зовнішнім краєм, діаметром 27–31 см. У місці переходу шийки у плічка присутній широкий пружок-ухват, який охоплює посудину по усьому її периметру (рис. 6, 1–3).

Другим підтипом є горщики з колінчастими вушками поблизу шийки. Це великі за розмірами посудини, діаметр вінець яких сягає понад 30 см (рис. 6, 4). Особливу увагу привертає горщик заввишки 61 см, товщиною стінок 1,5 см, діаметром вінець 59–61 см, дна – 19 см. Поверхня заглажена, подекуди лискована, темно-сірого кольору. При переході вінець у плічка є п'ять ребристо-колінчастих вушок. Опуклий тулуб плавно переходить в увігнуті стінки основи, дно рівне. Вінця орнаментовані вертикальними паралельними відтисками прямокутного штампа (рис. 6, 5). Цей горщик, що є чи не найбільшим за розмірами з виявлених посудин КЛП на заході України, міг слугувати для збереження продуктів.

До третього підтипу належать горщики діаметром вінець 14–19 см. Вони невисокі, приземкуваті, мають гостро-увігнуту горловину та опуклий тулуб і, як правило, не орнаментовані (рис. 6, 6, 7).

Викликає зацікавлення низка екземплярів верхніх частин окремих посудин, типологічне визначення яких ускладнене. Деякі з них мають високі, ледь опуклі вінця діаметром 33–40 см. Шийка низька із різким переходом до стінок. На одному з фрагментів помітне колінчасте вушко (рис. 7, 1). Вінця орнаментовані рядом прямокутних відтисків штампа та зигзагом (рис. 6, 10). Виділяються два фрагменти вінець, у яких із внутрішньої сторони сформовані виступи-ухвати для накривки (рис. 2, 12, 13).

Посудини іншого типу мають високі вінця, які ледь розхилені назовні, діаметром 19, 22 см (рис. 6, 8, 9). Один із фрагментів декоровано псевдошнуром із двох горизонтальних рядків (рис. 6, 8).

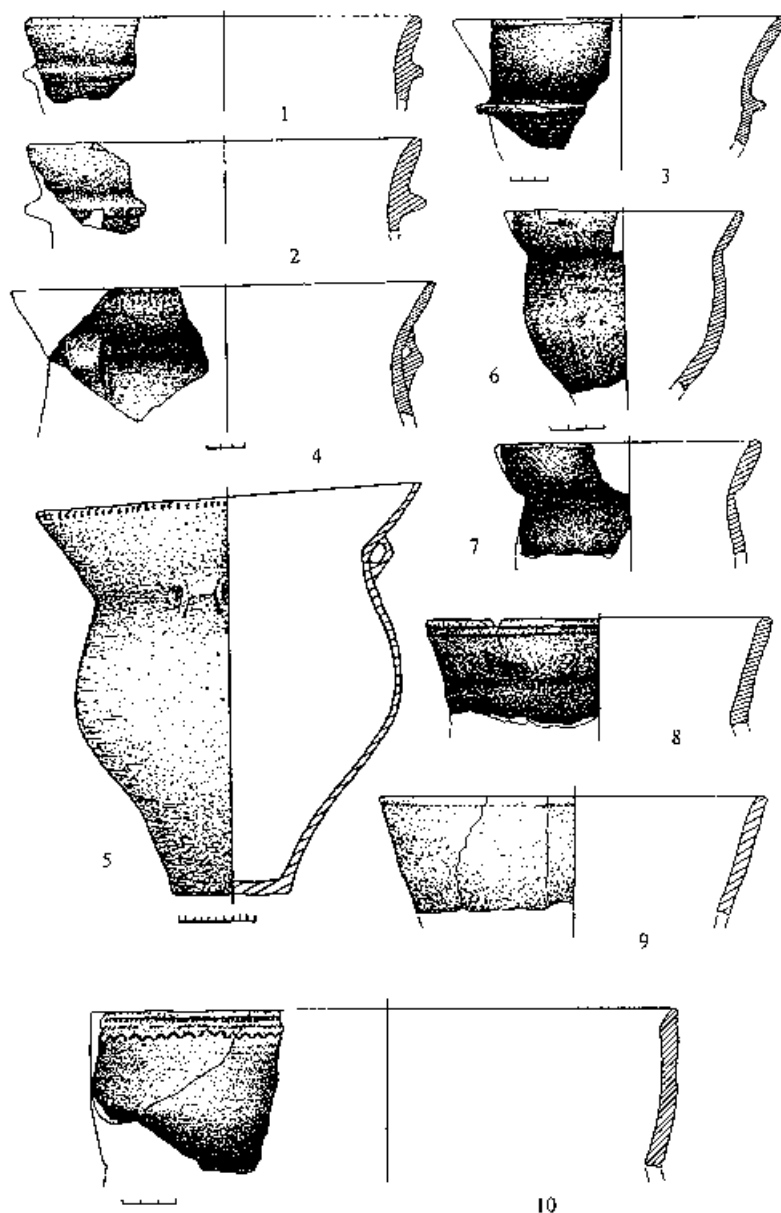

Рис. 6. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 6. Mali Grybovychi. Ceramic

Вазу мають невисокі потовщені з округлими краями вінця, які сильно розхилені назовні, діаметром 27–37 см. Стінки прямі, тулуб ледь округлий, різко переходить в основу і сформований у нижній частині посудини. Вінця, а також пружок, який знаходиться під ними, орнаментовані трикутними та округлими відбитками штампа (рис. 7, 6–9).

Чаші – це посудини із високими, лійчато сформованими вінцями діаметром 25–30 см, які значно ширші за низький тулуб. Краї вінця округлі, а у середній частині можуть бути ледь опуклими або увігнутими; шийка низька, плавно увігнута або гостра; тулуб дещо опуклий, сформований у нижній частині посудини. Характерним для чаш є колінчасті вушка, які притаманні для посудин із гострою шийкою, а також петельчасті ручки, які властиві посудинам із плавною горловиною. Інколи під вінцями може бути орнамент. Це прямокутні відбитки штампів із двох паралельних ліній (рис. 7, 2–4).

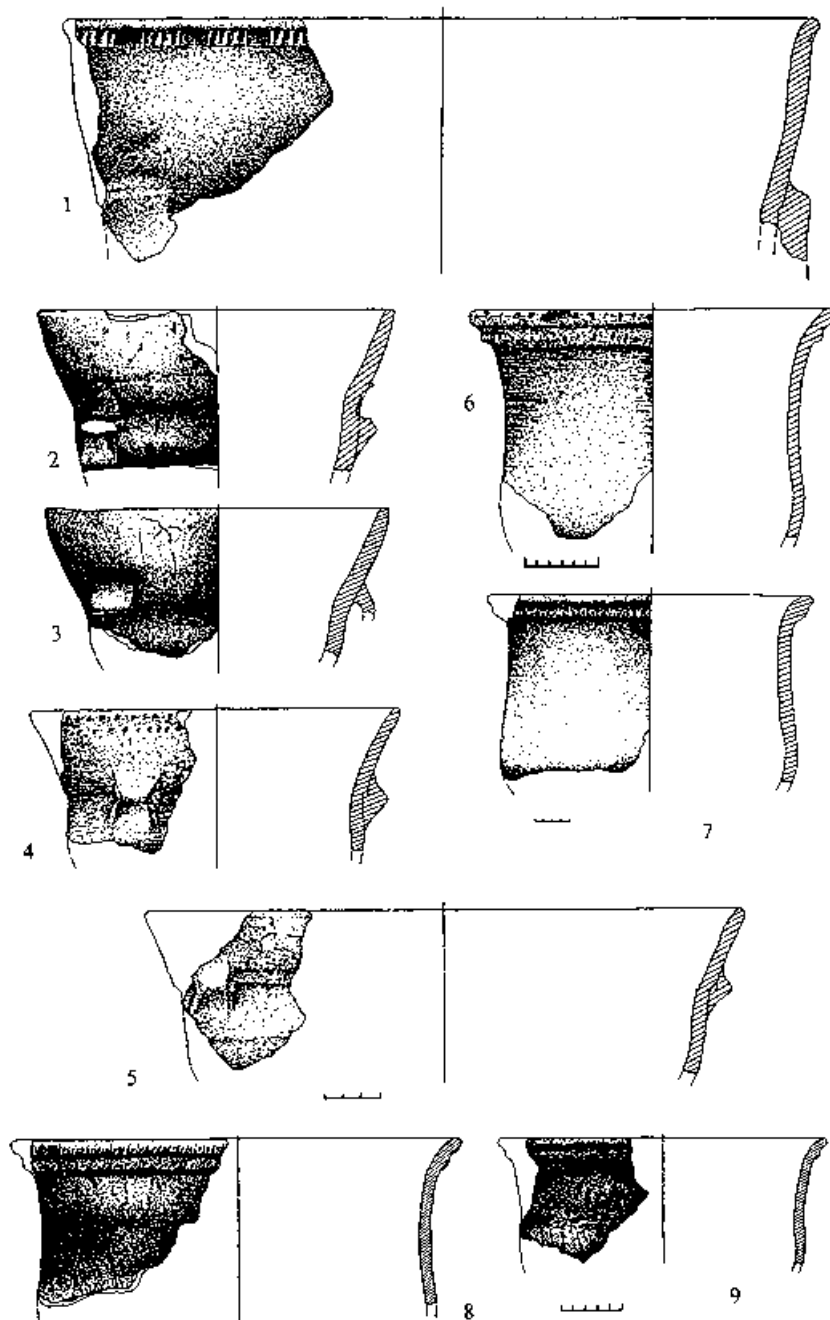

Рис. 7. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 7. Mali Grybovychi. Ceramic

Амфори представлені частинами від трьох посудин, які різняться поміж собою. Перший виріб має низькі, сильно розхилени вінець діаметром 30–32 см, шийка дещо увігнута, стінки прямі, тулуб ледь опуклий, у діаметрі менший за вінця. Маленькі петельчасті вушка з'єднують краї вінця із стінками тулуба (рис. 17, 1).

Другим екземпляром є амфора з округлими, дещо витягнутими краями вінця діаметром 30 см. У них висока увігнута горловина, яка переходить в опуклий тулуб, що в діаметрі значно переважає вінця. В області шийки наявні гостроколінчасті вушка із більшою нижньою

частиною (рис. 8, 9). Окремим варіантом є опуклобока посудина з високими вертикальними вінцями діаметром 26 см, низькою гострою шийкою і гостро-колінчастими вухками. Опуклий тулуб у діаметрі значно більший за вінця (рис. 8, 8).

Друшляки нараховують сім екземплярів. Це посудини з увігнутими або ледь розхиленими вінцями діаметром 19–23 см. Стінки рівні, починаючи від вінця, поступово звужуються до дна. Невід’ємною ознакою друшляків є сформовані під вінцями масивні колінчасті або горизонтальні вушка-ухвати з вертикальними й горизонтальними отворами для підвішування посудини (рис. 8, 3–6). Найближчі аналоги таких цілих форм маємо із поселення в Зимне [Пелешишин, 2004, с. 111, рис. 56].

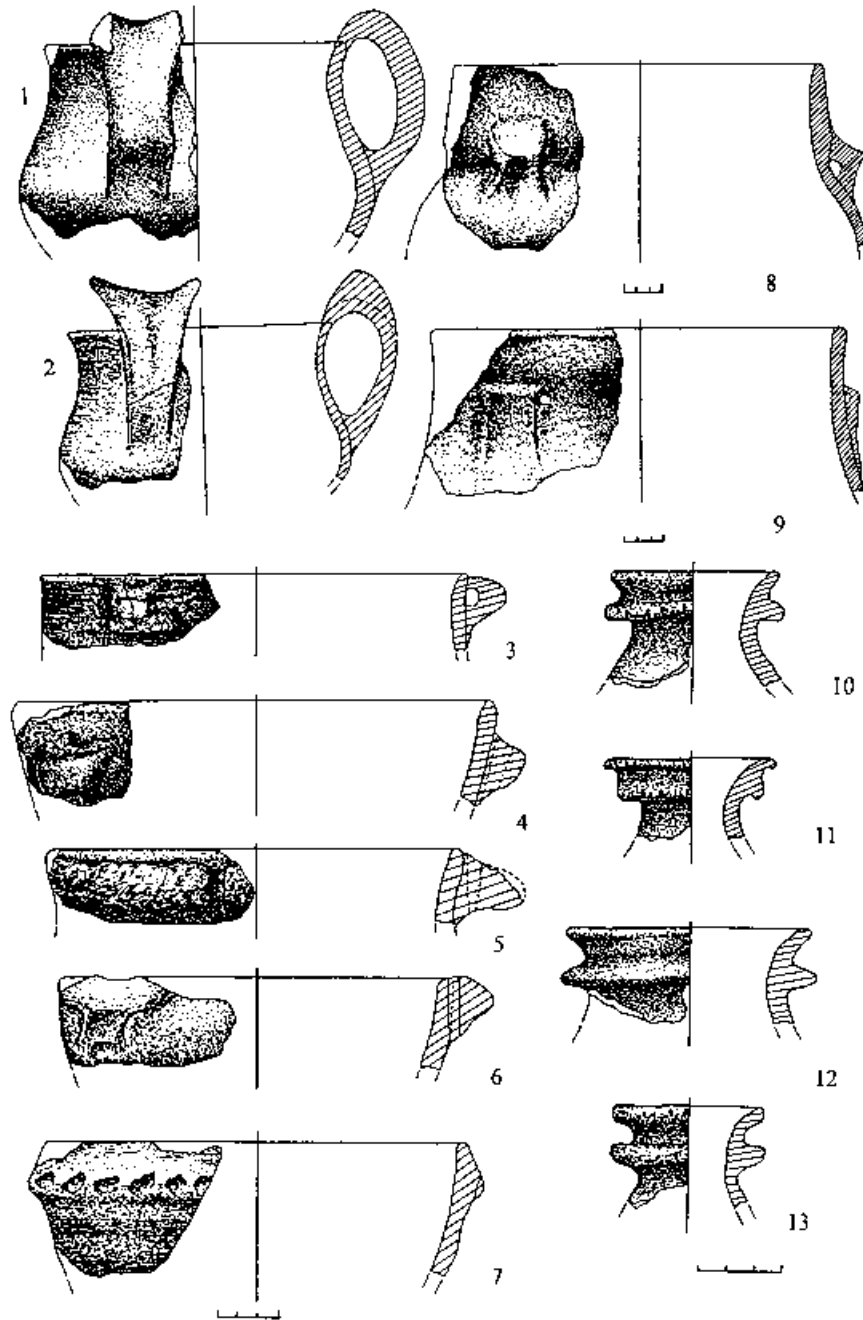

Рис. 8. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 8. Mali Grybovychi. Ceramic

Черпаків є 18 екземплярів. Вони невеликих розмірів, із відігнутими назовні вінцями, діаметром 8–15 см. У них увігнута висока горловина, опуклий тулуб, що в діаметрі менший за вінця і сформований у придонній частині посудини. Характерною рисою черпаків є ручки типу “ansa lunata” [Брей, Трамп, 1990, с. 18], які з’єднують краї вінця із найопуклішою частиною посудини (рис. 8, 1, 2).

Миски представлені 20 екземплярами. Вінця мають прямі чи округлі краї, які також потовщені і відігнуті назовні, діаметром 13–28 см. Вони невисокі, розхилені, із різким або плавним переходом у шийку посудини. Тулуб ледь опуклий, круто переходить в стінки основи, а в діаметрі значно менший за вінця. На окремих посудинах вінця та пружок, який сформований під ними, містять на собі орнамент різного виду трикутних, округлих або прямокутних відбитків штампа, а також у вигляді пальцевих вдавлень (рис. 8, 7; 9, 1–7). Увагу привертає багатий орнамент однієї із мисок. Під вінцем іде ряд глибоких прямокутних й трикутних заглиблень, наступний представлений округлими пластичними виступами, які витиснуті із внутрішньої сторони стінки; третій ряд нанесений глибокими пальцевими відтисками (рис. 9, 6).

Фляги представлені 17 посудинами. Вони невеликих розмірів, висотою до 12 см, діаметром вінця 5–8,5 см. Їхні краї округлі, сильно розхилені назовні, під ними сформований широкий комірець із округлим або скошеним краєм. Шийка посудин низька, увігнута, високі розлогі плічка переходять в опуклий тулуб, який в діаметрі більший за вінця і сформований у нижній частині посудини; звужені стінки основи з’єднані з рівним дном. Інколи дно може бути на підставці у вигляді ніжок. Орнамент нанесений по краях вінця та комірців у вигляді похилих, трикутних та округлих відтисків штампа (рис. 5, 11; 8, 10–13). Окремим типом є фляга, проілюстрована Л. Козловським у одній із його праць. Серед фондової збірки музею цієї посудини не виявлено. Співставивши флягу з іншими вцілілими посудинами, вдалось вирахувати її розміри: висота 9,5 см, діаметр вінця 3,1 см, дна 3,2 см. Вона має низькі прямі вінця, широкий комірець у місці шийки, опуклі несиметричні стінки тулуба, який у діаметрі значно більший за вінця [Kozłowski, 1939, s. 22, tabl. VI, 8].

Мініатюрні посудинки представлені трьома екземплярами. Одна із них за формою нагадує вазу; має округлі, дещо розхилені вінця, діаметр яких становить 8 см. Її стінки прямі, тулуб ледь округлий, сформований у нижній частині і різко переходить в основу (рис. 9, 8).

Наступна знахідка має висоту 2,2 см, діаметр вінця 4,5 см, товщину стінок 0,6 см, дно округле, увігнуте. Поверхня шорстка, недбало оброблена (рис. 9, 9). Привертає увагу невеличкий кухлик з лійчасто сформованими вінцями діаметром 6 см. Дещо опуклий тулуб різко переходить у стінки основи. Посудинка мала ручку, уціліла нижня частина якої прикріплена на тулубі (рис. 9, 10).

Велику колекцію складають **денця** із частково уцілілими стінками тулубів. Їх нараховується 164 екземпляри. Найчисельніше зустрічаються плоскі денця діаметром 5–17 см з округлими або гострими краями, з плавно увігнутою межею до сильно розхилених стінок (рис. 10, 3, 4). Другий тип репрезентують денця з плоским або злегка увігнутим профілем, краї яких заокруглені. Визначальною ознакою їх є перехід під прямим кутом від дна до стінок посудини (рис. 9, 14; 10, 1, 2). До наступного типу належать плоскі денця з округлими і відтягнутими краями. Перехід до слабозхилених стінок під прямим кутом (рис. 10, 5). Менш чисельно представлені плоскі денця діаметром 7 см, округлими краями і сильно розхиленими опуклими стінками (рис. 9, 11). В одному екземплярі зберігається денце діаметром 6 см із увігнутою центральною частиною і різким переходом до прямих стінок посудини. Також зафіксовано фрагмент денця від фляги, яке має діаметр 6 см і сформоване на підставці з ніжками (рис. 9, 13).

В колекції кераміки можна виділити **вущка** від посудин (88 екземплярів). Вони невеликих розмірів: висотою 4–8 см, шириною 2–4 см, діаметром отвору 0,5–1,2 см; мають колінчасту форму, з ребристим або округлим краєм; рідше зустрічаються петельчасті вущка.

У профілі вони симетричні, проте є й такі, що мають одну з них більшу за розмірами (рис. 10, 6–10, 15). В одному екземплярі представлено колінчасте вущко з пластичними

наліпами вздовж його нижніх країв (рис. 10, 11); є також одне вушко, над яким сформований пружок (рис. 10, 8). Вушка кріпились на шийці посудини, рідше – в максимально опуклій частині, або під вінцями.

Їхня кількість може становити від двох до п'яти екземплярів. Окремі з них прикрашались насічками (рис. 10, 10), а також вертикальними лініями із поперечною штриховкою (рис. 10, 15).

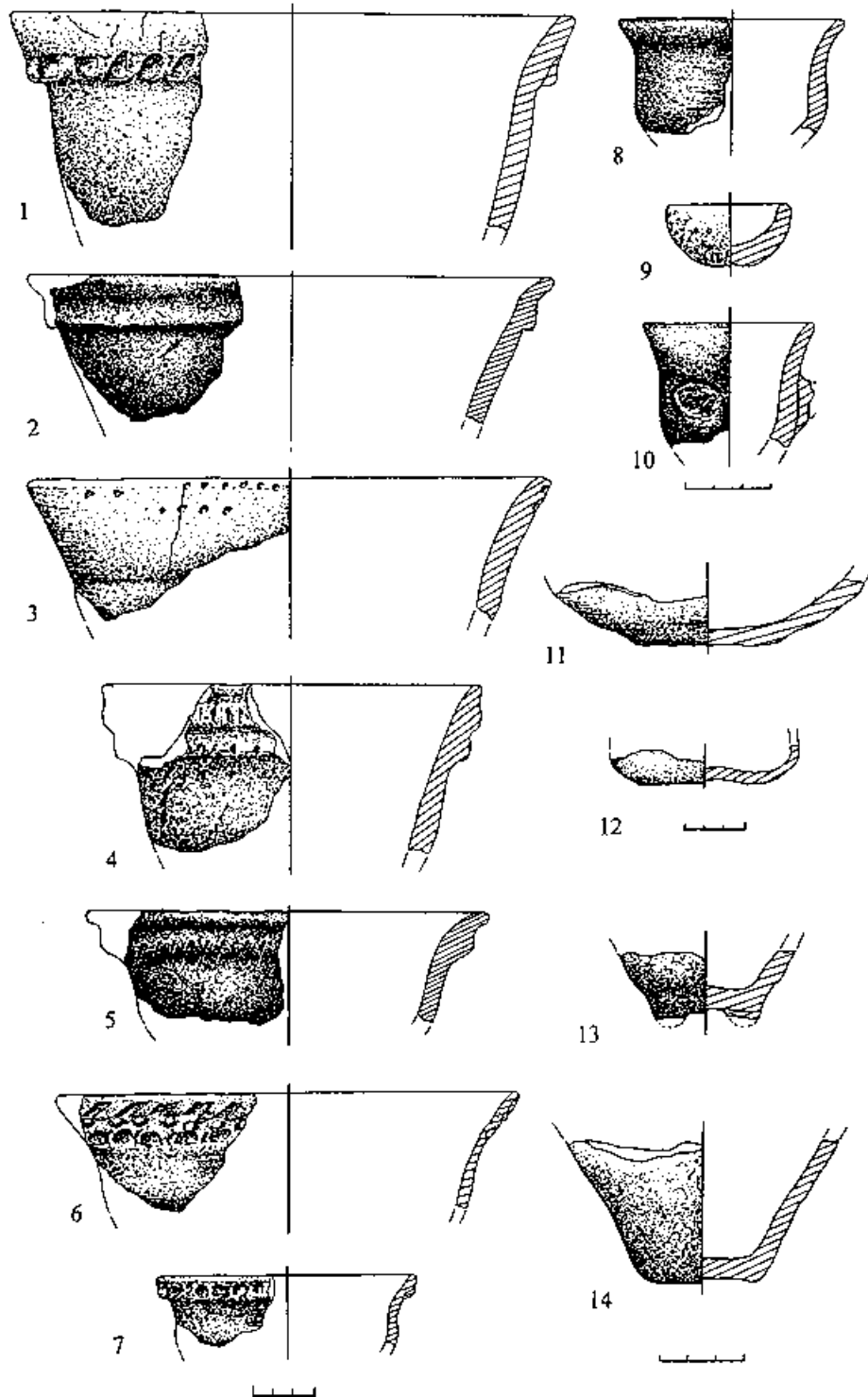

Рис. 9. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 9. Mali Grybovychi. Ceramic

В колекції посуду трапляються *ручки* від черпаків типу “*ansa lunata*” у вигляді півмісяця, які з’єднують краї вінець із найопуклішою частиною посудини.

Більшість виробів орнаментована паралельними лініями, зигзагом, відбитками квадратного штампа, а також прикрашена пластичними наліпами (рис. 10, 12–14).

На окрему увагу заслуговує ручка, верх якої сформований у вигляді голівки барана. Такі знахідки досить часто зустрічаються на поселеннях КЛП, наприклад, у Зимному або Грудку Надбужному.

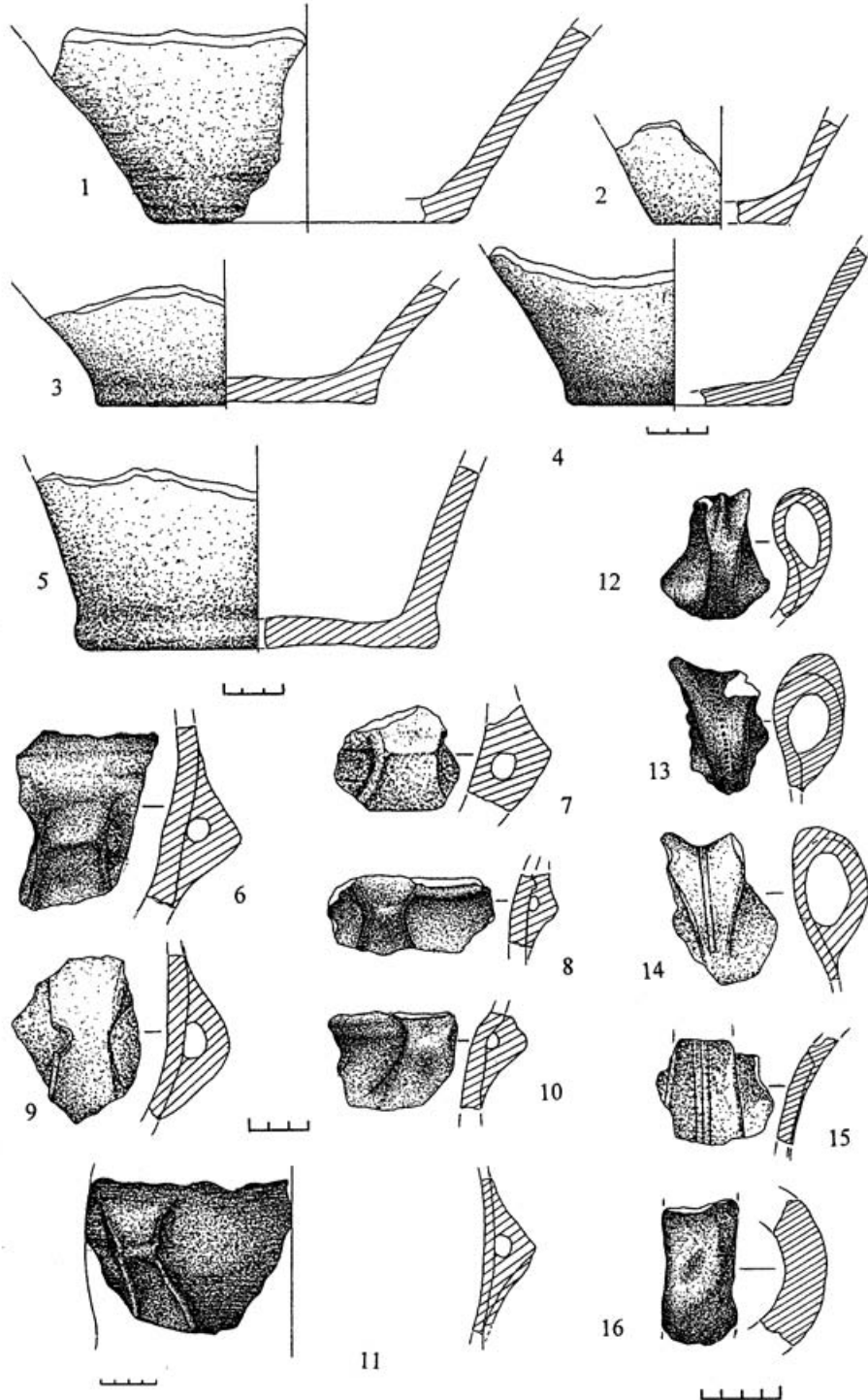

Рис. 10. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 10. Mali Grybovychi. Ceramic

Особливість нашої ручки у тому, що вона сформована у вигляді двох голівок барана, одна з яких, на жаль, втрачена. Поверхня орнаментована трьома паралельними лініями із поперечними насічками (рис. 11, 1).

Аналогії ручок у вигляді двох, а то й чотирьох голівок барана маємо на цілих посудинах з Цмелюва та Грудека Надбужного [Gardawski, Gąssowski 1961, s. 32, rys. 1; Włodarczak, 2006, s. 46, rys. 13, 6, 7; Охріменко та ін., 2006, рис. 46].

В одному екземплярі представлена масивна петельчаста ручка товщиною 2 см і шириною 3,5 см (рис. 10, 16).

До керамічних виробів належать також *пряслиця*, яких знайдено 45 екземплярів. Вони виготовлені з глини з домішкою подрібненого шамоту та піску, і у зламі мають чорний колір.

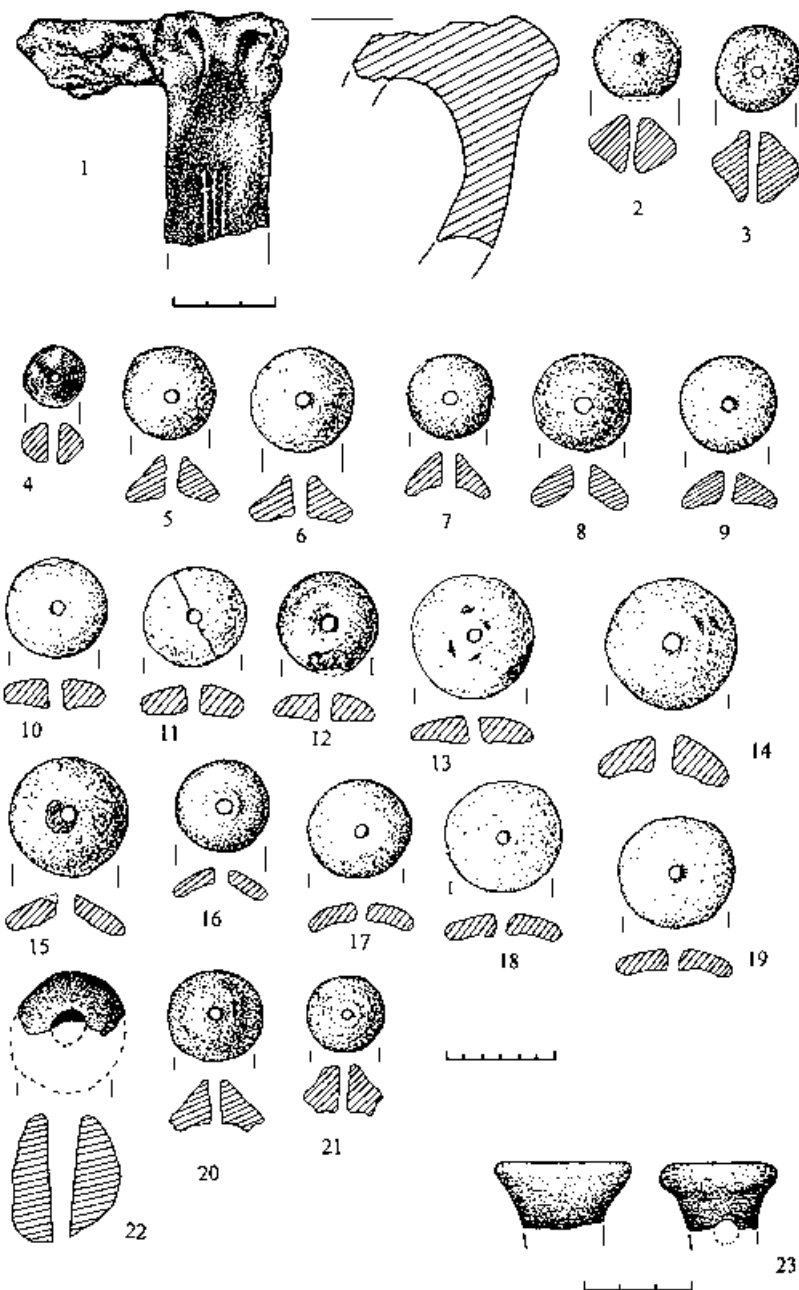

Рис. 11. Малі Грибовичі. Кераміка
Fig. 11. Mali Grybovychi. Ceramic

Поверхня їх переважно заглажена, рідше – шорстка чи лискована, коричневого та сірого кольорів із різними відтінками. Серед загальної кількості пряслиць виділяємо кілька типів.

Перший тип – це біконічні вироби з округлими краями, висотою 2,7–4,2 см, діаметром 4,8–5,7 см і діаметром отворів 0,5–0,8 см (рис. 11, 2–4). Одне із пряслиць має оздоблення із шести ліній підпрямокутного штампугу (рис. 11, 4).

До другого типу належать конічні пряслиця висотою 2–3 см, діаметром 4,5–6,3 см, діаметром отворів 0,6–0,9 см (рис. 11, 5–9).

Третій тип – сплющено-кулясті пряслиця висотою 1,2–2,1 см, діаметром 5,4–7,2 см і діаметром отворів 0,4–0,8 см. Стінки опуклі, краї гострі, іноді заокруглені (рис. 11, 10–13).

До четвертого типу зараховані пряслиця з увігнуто-опуклими стінками, висотою 2,2–2,7 см і діаметром 5,7–7,3 см. Діаметр отворів у межах 0,6–0,9 см (рис. 11, 14–16).

П'ятий тип – плоскі предмети завтовшки 1,2–1,5 см, діаметром 6,7–7,8 см. Верх їх плоский або ледь опуклий, основа дещо увігнута, краї заокруглені. Діаметр отворів 0,5–0,6 см (рис. 11, 17–19).

До шостого типу можна віднести два екземпляри конусоподібних пряслиць з увігнутою основою, які мають закраїнку. Розміри: висота 1,8 см, діаметр 3–3,6 см, діаметр отворів 0,4–0,6 см (рис. 11, 20–21).

У колекції трапився фрагмент глиняного *тягарця* циліндричної форми висотою 7,2 см, діаметром 6,5 см і діаметром отвору для підвішування 1,8 см. Поверхня шорстка, колір коричневий, випал нерівномірний (рис. 11, 22).

До виробів із глини належить фрагмент мініатюрної *сокирки*, обушок якої має округлу форму розміром 3×3,7 см з діаметром отвору 0,7 см (рис. 11, 23).

Підбиваючи підсумки огляду колекції кераміки, варто підкреслити її особливості. Насамперед, це технологічна одноманітність виробів, зроблених ніби одним майстром, але при цьому привертає увагу різноманітність посуду та розмаїття орнаменту. Виокремлюється значна кількість горщиків із валикоподібними вінцями. Збірка прясел – одна із найчисельніших у регіоні. Очевидно, що перелічені ознаки є проявом місцевого керамічного виробництва. Подібний матеріал виявлений М. Пелешиним в Ситихові (близько 8 км на схід від Малих Грибович). Дослідник навіть припускає, що це поселення могло бути засноване малогрибовицькими вихідцями [Пелешин, 1997, с. 12].

Під час розкопок виявлено порівняно бідну колекцію кістяних виробів. Сюди належать 3 долота, 9 проколов та одна голка.

Долота виготовлені із трубчастих цілих або поздовжньо розколотих кісток і мають сформовану лезову частину, поверхня якої від використання заполірована. Розміри знахідок: довжина 7–10,5 см, ширина 1,3–2,8 см, товщина 0,9–1,2 см (рис. 12, 1, 2).

Проколки також виготовлені із поздовжньо розщеплених кісток довжиною 8–12,5 см, шириною 1,5–2,1 см і товщиною 0,3–0,8 см. На звуженому кінці загострено робочий край, що має заполіровану поверхню (рис. 12, 3–5, 7–9).

Голка зроблена із цілої кістки, яка у середній частині увігнута; один її кінець загострений, а інший має отвір для нанизування нитки. Розміри: довжина 7,5 см, товщина 0,5 см, діаметр отвору 0,3 см (рис. 12, 6).

До виробів із каменю належать розтирачі та сокири.

Розтирачі (2 екз.), виготовлені з кварциту. За формою вони кубоподібні (4×4 см) та кулеподібні (діаметром 6 см).

Із верхньої та нижньої сторони мають невеликі заглиблення, можливо, для кращого тримання рукою (рис. 12, 10–11).

Кам'яні сокири представлені трьома фрагментами. Вони належать до так званого “гудзикоподібного” типу. В них виокремлений опуклий обушок діаметром 4,5–6 см.

Отвір має діаметр 2–2,3 см, знаходиться в середній частині висоти виробу. Сокири мають довжину близько 9–12 см, ширину 5–6 см, товщину 3,7–4,5 см (рис. 12, 12–14).

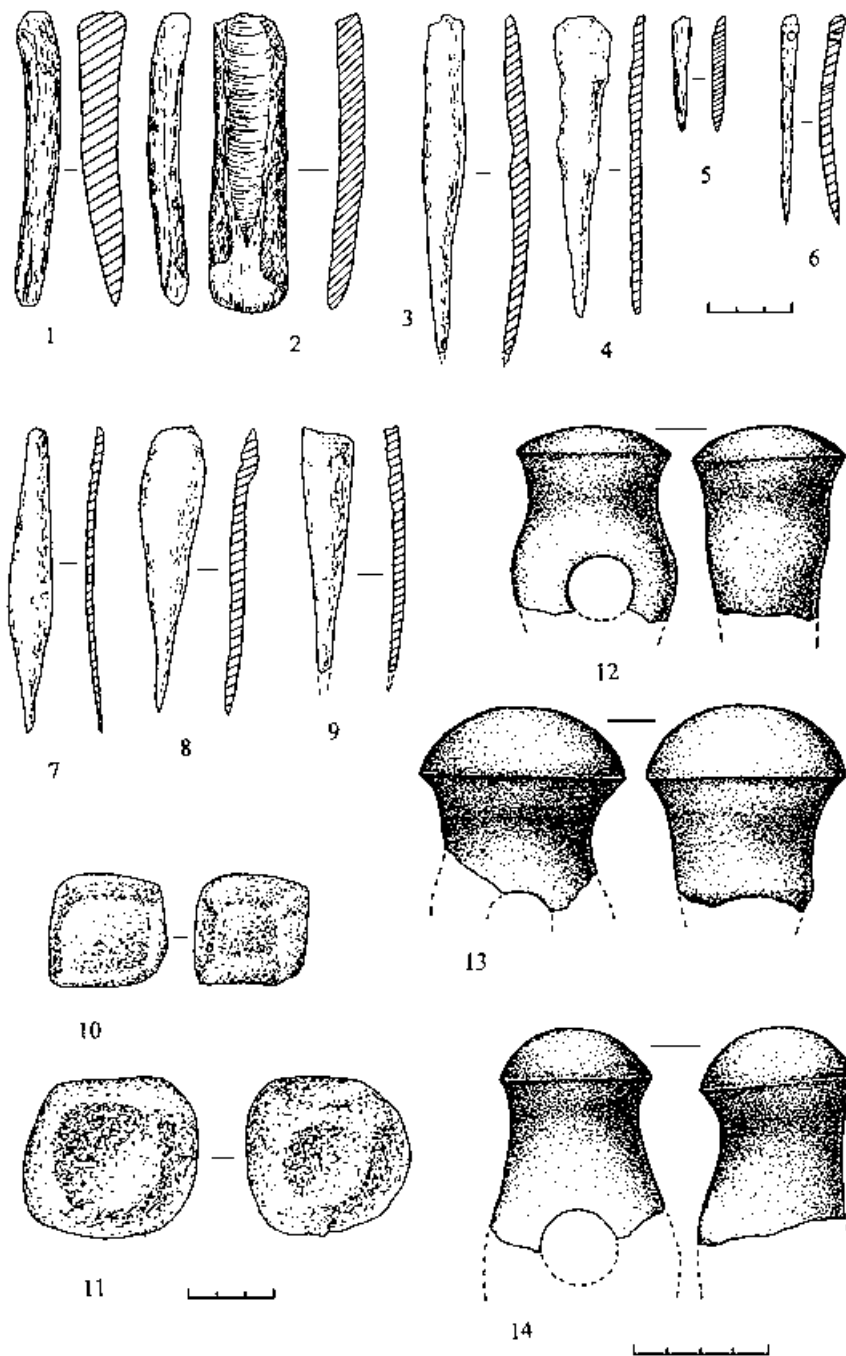

Рис. 12. Малі Грибовичі. 1–9 – кістяні вироби; 10–14 – вироби з каменю
 Fig. 12. Mali Grybovychi. 1–9 – bone artifacts; 10–14 – artifacts made of stone

Невелику колекцію складають *артефакти із кременю**.

Сокири (4 екз.) представлені двома типами. До першого з них віднесені вироби розмірами 11,5×4,7×2,3 (рис. 13, 1) та 7,2×3,7×1,6 см (рис. 13, 2), у яких максимальна ширина припадає на лезову, натомість у знахідок другого типу розмірами 7,5×3,5×1,2 (рис. 13, 3) і 6,9×2,3×2,2 см (рис. 13, 6) – на середню частину. Знаряддя для рубання мають прямокутний поперечний перетин із зашліфованими ширшими і, в меншій мірі, вужчими (бічними) гранями. Один екземпляр виготовлено з більшого за розмірами артефакта, що зазнав, очевидно, пошкоджень

* Висловлюємо щирю подяку В. Коноплі за допомогу в описі та рисунки крем'яних виробів.

(рис. 13, 6). Представлені два фрагменти лезових частин розмірами 3,9×3,2×0,9 (рис. 13, 4) і 4,7×4,1×1,2 см (рис. 13, 5).

Доліття (2 екз.). Одне з них виготовлене на неправильній первинній платівці розмірами 5,6×2,7×1,2 см (рис. 13, 7), бічні краї якої підправлені зі сторони спинки дрібною, середньою та крупнофасетковою лускоподібною ретушшю. Друге сформоване також на сколі з двобічно ретушованими сторонами – 4×2,4×1,3 см (рис. 13, 8). Леза їх пришліфовані.

Вістря стріли виготовлене на відщепі розміром 3×1,8×0,4 см, бічні краї якого оброблені з обох площин суцільно нанесеною дрібною струменистою ретушшю. У плані предмет близький до рівнобедреного трикутника і має ледь опуклі (включно з основою) краї (рис. 13, 9).

Розтирачі (3 екз.) віднесені до типу кулястих розмірами: 4,5×4 см (рис. 13, 10), 3,9×3,8 см (рис. 13, 11), 3,6×3,5 см (рис. 13, 12) і 4,6×4,5 см (рис. 13, 13).

Однобічно ретушовані платівки (3 екз.) сформовані на поздовжньому сколі – 5,9×1,6×0,6 см (рис. 14, 2) та на нижніх частинах аналогічного за типом – 8,9×3,2×0,7 см (рис. 14, 1) і ребристо-поздовжнього – 3,7×2,5×0,6 см (рис. 14, 3) сколів.

Двобічно ретушовані платівки (12 екз.). Це поздовжні і поздовжньо-крайові вироби (рис. 14, 4–14). Краї цих інструментів оброблені лускоподібною і зубчастою мікроретушшю, яка в абсолютній більшості є суцільною і нанесена на їх спинках.

Кінцеві скребки (10 екз.) згідно з моделюванням лез (одне півкруте, решта кругі) мають асиметричний (1 екз.) та симетричні (9 екз.) краї, що сформовані за допомогою паралельної та, в меншій мірі, лускоподібної ретуші. Ці знаряддя праці виготовлені на січеннях платівок. Майже всі вони, окрім одного екземпляра, мають ретушовані бічні краї, що свідчить, насамперед, про функціональне перепрофілювання скребків. Спочатку ці артефакти використовувались як вкладні серпів (2 екз.), однобічно (2 екз.) та двобічно (5 екз.) ретушованих платівок (рис. 14, 15, 17–19; 15, 1–5).

Серед виробів із вторинною обробкою є однобічно та двобічно ретушовані **відщепи**. Перші з них (3 екз.) репрезентують такі сколи: ребристий із зашліфованими ділянками (відокремлений від сокири) на спинці (рис. 15, 7); із суцільним негативом на спинці (рис. 15, 8) та поздовжні (рис. 15, 10). Ці артефакти підправлені вздовж бічних країв лускоподібною ретушшю, нанесеною в суцільний спосіб зі сторони спинок.

Свердла (2 екз.) зроблені на поздовжніх відщепах (рис. 15, 6, 9). Їх жальця оброблені зі сторони спинок крутою крайовою ретушшю.

У колекції матеріалів КЛП траплялись фрагменти посуду, які можна віднести до волино-люблінської, трипільської культури та інших епох.

Вважаємо за необхідне подати їхній опис і впровадити у науковий обіг, оскільки у літературі є думка, що пам'ятка у Малих Грибовичах на Чорній Горі належить виключно до КЛП та княжого часу.

Посуд **волино-люблінської** культури виготовлений із глини, яка містить значну домішку подрібненого шамоту, злам стінок чорного кольору. Сюди належить частина посудини конічної форми із прямими вінцями діаметром 9 см (рис. 15, 12).

Мисочка має округлі краї вінець діаметром 15 см; стінки прямі, що різко заокруглені у дно; поверхня лискована (рис. 15, 11). До виробів із кременю належить поздовжня платівка з загостреним ретушованим кінцем (6×1,6×0,7 см), підправленим разом з бічними краями середньофасетковою струменистою ретушшю, яка нанесена суцільно зі сторони спинки (рис. 16, 4), а також двобічно ретушована платівка розмірами 7,5×3×1,1 см, краї якої оброблені зубчастою крупнофасетковою ретушшю (рис. 16, 3).

До **трипільської** культури належить посуд, який виготовлений із глини без домішок. Поверхня марка на дотик, колір цеглястий, товщина стінок 0,6–0,9 см. Сюди належать верхні частини двох посудин та два денця. Одна з посудин має заокруглені прямі вінця діаметром 28 см, ледь увігнуту шийку та завужені стінки (рис. 15, 14). Інша посудина – миска, що має діаметр вінець 32 см, які округлі та розхилені назовні; під ними є валикоподібне потовщення; стінки завужені (рис. 15, 13). Денця діаметром 11 і 12 см мають рівне дно з гострими та округлими краями (рис. 16, 1, 2).

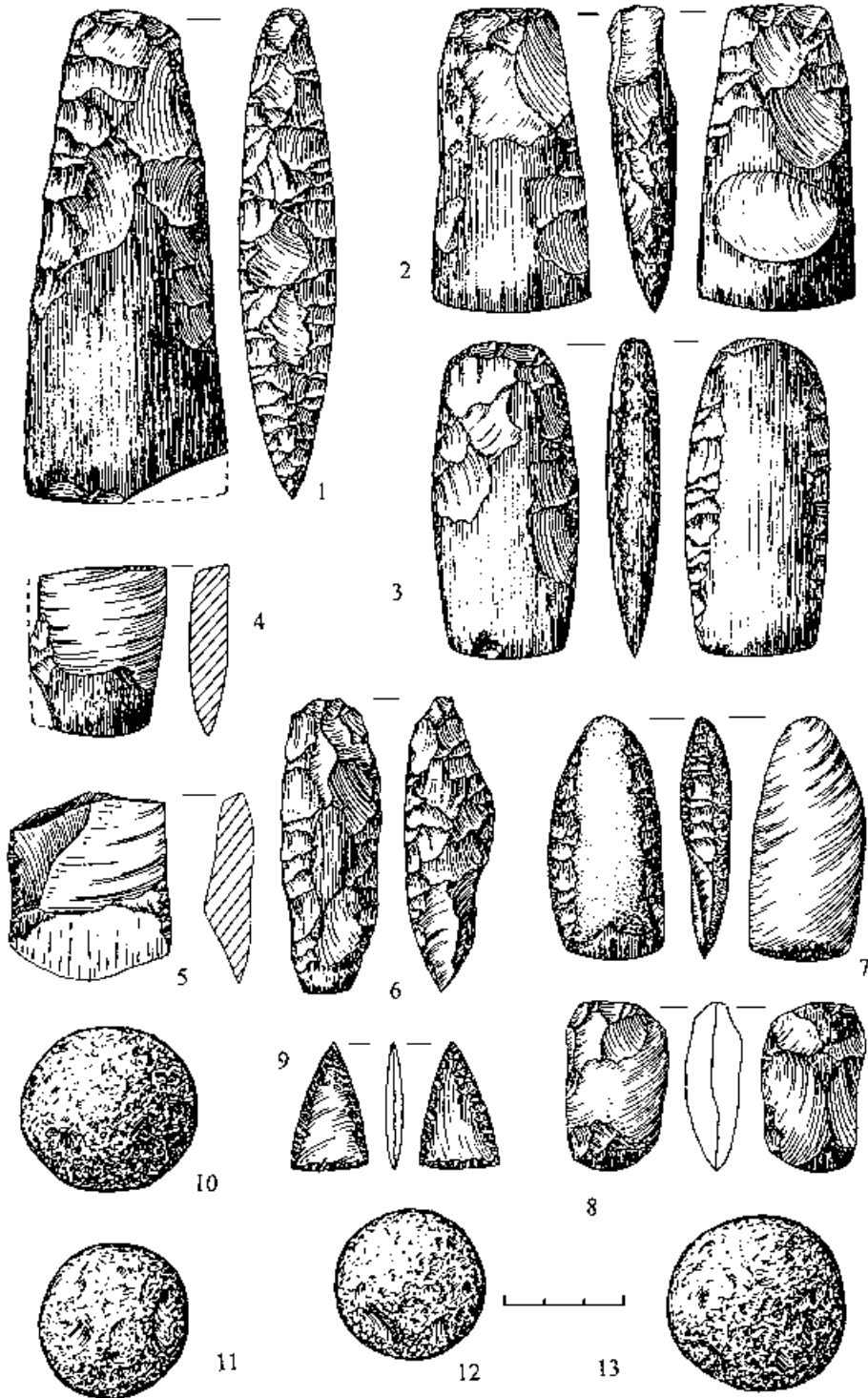

Рис. 13. Малі Грибовичі. Крем'яні вироби
Fig. 13. Mali Grybovychi. Flint artifacts

Маємо кілька фрагментів кераміки, хронологію яких важко встановити. Цей посуд виготовлений із глини, яка містить грубі шматки шамоту, що подекуди виступають на поверхні стінок. Виділяється частина посудини із прямими заокругленими вінцями діаметром 24 см і звуженими стінками. Під вінцями помічено два великі отвори діаметром 0,8 см (рис. 16, 7). Сюди ж належать дві миски: одна конічна, діаметром вінець 26 см (рис. 16, 6), інша – невисока

із широкорозхиленими вінцями діаметром 22 см (рис. 16, 5). Ще однією є посудина тюльпаноподібної форми. Її вінця ледь розхилені назовні, діаметром 22 см. В опуклій частині є наліпний пружок із пальцевими відбитками (рис. 16, 4).

Проблемним постає питання хронології поселення КЛП в Малих Грибовичах. Спочатку його відносили до періоду “примітивної” кераміки, згодом, пов’язували з добою неоліту, вкладали в межі між 3500–2000 рр. до н.е.

В повосенний час КЛП на теренах України теж датувалась за відносним методом. Зіставивши абсолютні дати окремих пам’яток Голландії, Данії, Німеччини, Польщі та тодішньої Чехословаччини, дослідники визначили час існування КЛП між другою чвертю IV та другою чвертю III тис. до н. е. [Долуханов, Тимофеев, 1972, с. 57; Черныш, 1982, с. 260].

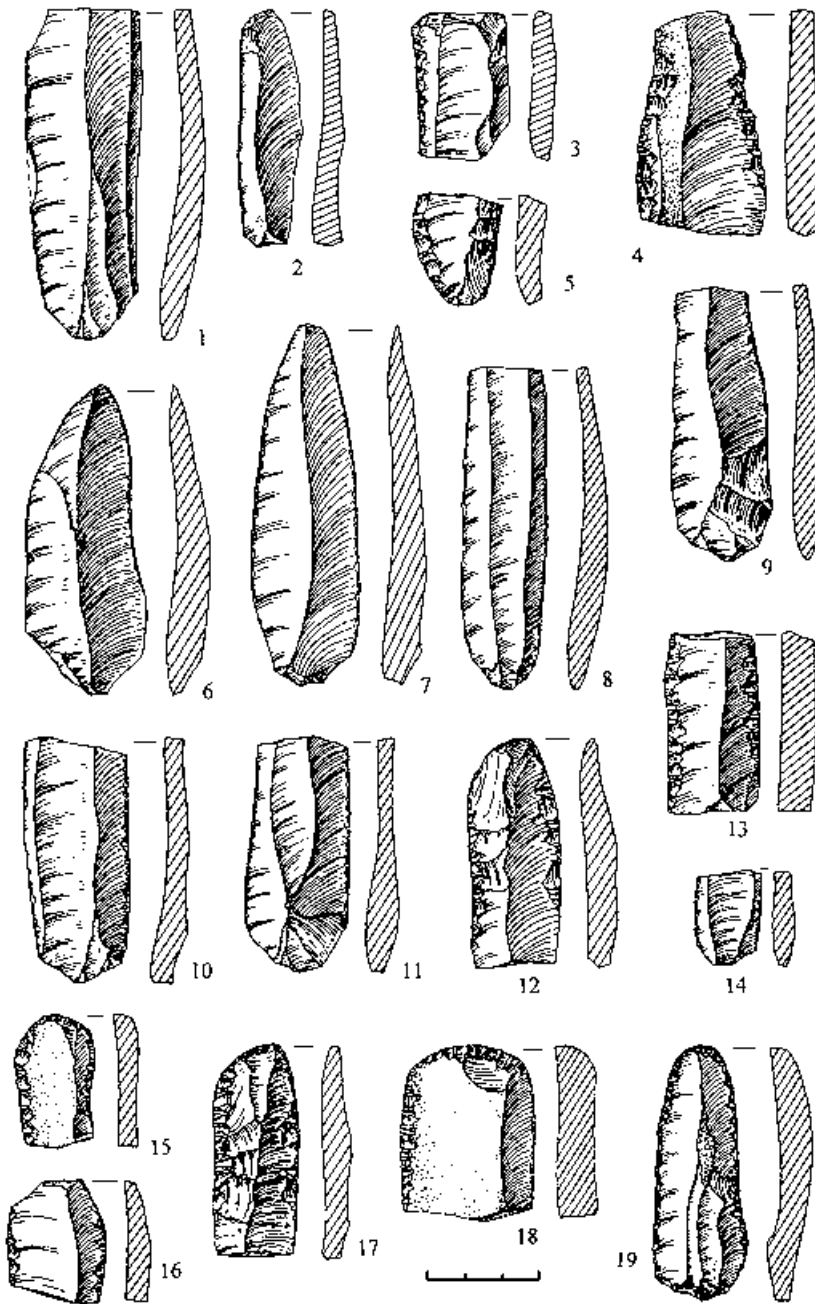

Рис. 14. Мали Грибовичі. Крем’яні вироби
Fig. 14. Mali Grybovychi. Flint artifacts

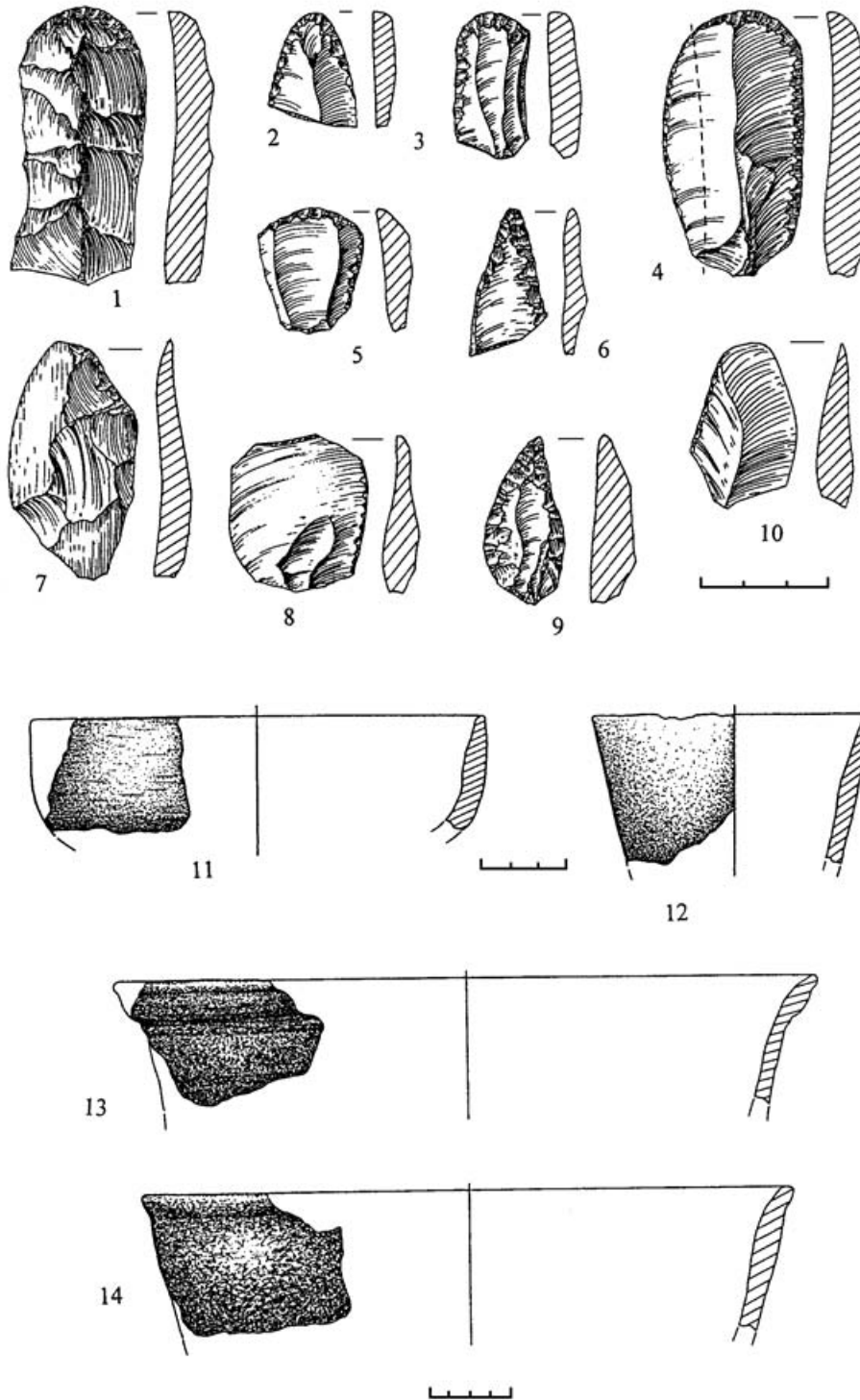

Рис. 15. Малі Грибовичі. 1–10 – кремій; 11–14 – кераміка
Fig. 15. Mali Grybovychi. 1–10 – flint artifacts; 11–14 – ceramic

Поселення в Маліх Грибовичах традиційно співставляється із пізнім періодом трипільської культури – 3000–2500 рр. до н.е. Підставою для такого висновку слугує орнамент псевдошнура на кераміці КЛП, наявність посудин із закраїнами для накривок, а також знахідки на поселенні пізньотрипільської кераміки. Важливою є безпосередня межа (контактна зона) між обома культурами [Захарук, 1959, с. 65; 1962, рис. 4; Смішко, Пелецишин, 1962, с. 42;

Пелецишин, 1971, с. 238; 1985, с. 279; Мовша, 1985, с. 22; Sulimirski, р. 32, 63]. Усі ці риси притаманні для добре датованих поселень в Зимному та Грудку Надбужному. Таким чином, поселення в Малих Грибовичах можна співставляти із фазою II Зимне і Грудка Надбужного, що вкладається у 3050–2600 рр. до н.е. [Броніцькі, Кадров, Закошьцельна, 2005, с. 232; Włodarczek, 2006, s. 45, 47].

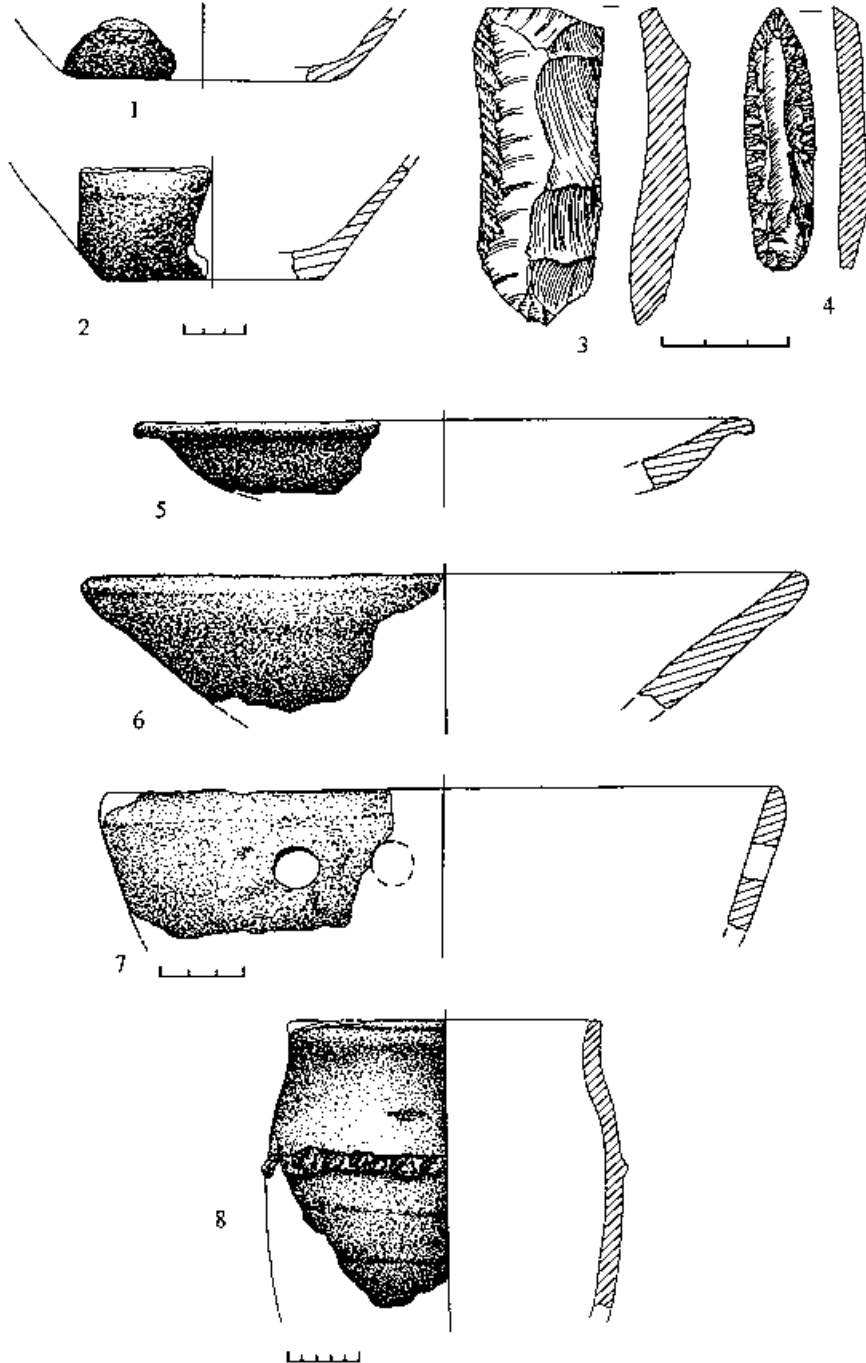

Рис. 16. Мали Грибовичі. 1, 2, 5–8 – кераміка; 3, 4 – кремій
Fig. 16. Mali Grybovychi. 1, 2, 5–8 – ceramic; 3, 4 – flint artifacts

Проте зараз важко сказати, чи поселення було однофазовим чи кількафазовим. На користь однофазовості свідчить те, що виявлені об'єкти не накладаються один на одного, як, наприклад, у Зимному. Але розмаїття типів посуду викликає певне застереження щодо одноетапності

заселення пам'ятки. Хоча, як зазначають сучасні польські дослідники, КЛП на Верхньому Бузі зберегла в кераміці свої класичні традиції і в пізній фазі розвитку [Броніцькі, Кадров, Закосьцельна, 2005, с. 222]. Тому, аби дати вичерпну відповідь на питання хронології пам'ятки в Грибовичах, необхідні додаткові дослідження з метою відбору відповідного матеріалу для радіовуглецевого датування.

Незважаючи на деякі складні дискусійні питання, багатий джерельний матеріал робить пам'ятку однією з базових для вивчення різних аспектів життєдіяльності південно-східної групи КЛП.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки

1981 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – Київ. – 310 с.

Археологічні пам'ятки

1981 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ. – 228 с.

Бібіков С. М., Даниленко В. М.

1957 Землеробсько-скотарські племена на території Правобережної України // Нариси стародавньої історії Української РСР. – Київ. – С. 53–73.

Броніцькі А., Кадров С., Закосьцельна А.

2005 До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному // МДАПВ. – Львів. – Вип. 9. – С. 217–247.

Гавінський А., Піцишин М.

2008 Керамічний комплекс культури лійчастого посуду з поселення Малі Грибовичі (із фондів львівського історичного музею) // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів. – Вип. 12. – С. 39–49.

Долуханов П. М., Тимофеев В. И.

1972 Абсолютная хронология неолита Евразии (по данным радиоуглеродного метода) // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – Москва. – С. 28–75.

Захарук Ю. Н.

1955 Поселение енеолитического времени в с. Зимно Волынской области // КСИА. – Вып. 4. – С. 114–115.

1957 Поселение культуры воронковидных сосудов на Волини // КСИИМК. – Вып. 67. – С. 97–100.

1959 До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 66–71.

1962 Вопросы хронологии культур енеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волини // КСИА. – Вып. 12. – С. 48–52.

История городов...

1978 История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – Киев. – 418 с.

Корчинський О.

1998 Нові дані про початки культові центру східних слов'ян у Верхньому Подністров'ї // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів. – С. 69–77.

Круц В. О.

1997 Населення культури лійчастого посуду // Давня історія України. – Київ. – Т. 1. – 558 с.

Михальчишин І.

1993 Список пам'яток стародавньої історії Львівсько області. – Львів. – 57 с.

Мовша Т. Г.

1985 Взаємовідносини Трипільля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – № 51. – С. 22–31.

Охріменко В., Склярєнко М., Охріменко Г.

- 2006 Духовна культура енеолітичного населення Волині // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк. – С. 101–217.

Пастернак Я.

- 1961 Археологія України. – Торонто. – 788 с.

Пелецишин М. А.

- 1964 Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області, у 1960–1961 рр. // МДАПВ. – Київ. – Вип. 5. – С. 18–27.
- 1971 Культура лійчастого посуду // Археологія Української РСР. – Київ. – Т. 1. – С. 231–240.
- 1974 Племена культури лійчастого посуду // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – Київ. – С. 116–129.
- 1985 Культура воронковидних посудів // Археологія Української ССР. – Київ. – Т. 1. – С. 273–280.
- 1987 Исследования в верховьях Западного Буга // АО 1985 года. – С. 389–390.
- 1990 Племена культуры воронковидных сосудов // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – Киев. – С. 35–43.
- 1994 Розкопки на горі Лисівка у Винниках // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів. – Вип. 2–3. – С. 10–15.
- 1995 Житлобудівництво у племен культури лійчастого посуду в Західному Побужжі // МДАПВ. – Львів. – Вип. 6. – С. 66–71.
- 1998 Міграційний фактор в етнокультурній історії Північного Прикарпаття і Західної Волині у V–I тис. до н. е. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – С. 11–21.
- 1999 Культура лійчастого посуду // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів. – Т. I. – С. 103–110.
- 2000 Повідомлення про розкопки у Винниках на горі Жупан у 1998 р. // АДЛУ. – Львів. – С. 5–26.
- 2004 Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль. – 160 с.

Природа ...

- 1972 Природа Львівської області / під. ред. К. І. Геренчука. – Київ. – 151 с.

Раппопорт П.

- 1967 Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – Т. 140. – 240 с.

Ратич О. О.

- 1956 Археологічні пам'ятки Львова і його околиць // Нариси історії Львова. – Львів. – С. 9–17.
- 1957 Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ. – 96 с.
- 1962 Городища Розточчя // КСИА. – Т. 12. – С. 87–91.
- 1976 Населення Прикарпаття і Волині в епоху київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – Київ. – С. 132–206.
- 1964 До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 115–129.

Свєшніков І. К.

- 1952 Розкопки в с. Костянці на полі Листвинщина // АП УРСР. – Т. 4. – С. 131–139.
- 1976 Довідник з археології України. Львівська область. – Київ. – 95 с.

Смішко М.

- 1937 Сліди прадавнього населення на Чорній Горі у Грибовичах Малих біля Львова // Наша Батьківщина. – Квітень-травень. – № 4, 5. – С. 93–98.

Смішко М. Ю., Пелецишин М. А.

- 1962 Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 28–43.

Смішко О.

- 1998 Тридцять років у науковій діяльності Маркіяна Смішка // МДАПВ. – Львів. – Вип. 7. – С. 50–52.

- Черныш Е.*
1985 Памятники культуры воронковидных кубков // Енеолит СССР. – Москва. – С. 259–262.
- Gardawski A., Gassowski J.*
1961 Polska starożytna i wczesno-średniowieczna. – Warszawa. – 250 s.
- Hadaczek K.*
1909 Zabytki przedhistoryczne // Sprawozdanie grona c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. – Lwów. – T. III. – Styczeń-Grudzień 1908. – № 64–75. – S. 1–23.
- Korczyński O.*
2000 Ośrodki kultu pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu) // RP. – T. XXXVI. – S. 67–82.
- Kozłowski L.*
1939 Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. – Lwów. – S. 17–25.
- Liwoch R.*
2003 Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na Zachodniej Ukrainie // MSROA. – Rzeszów. – Tom XXIV. – S. 213–297.
- Roztocze środowisko...*
2002 Roztocze środowisko przyrodnicze. – Lublin. – 341 s.
- Jazdzewski K.*
1936 Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej. – Poznań. – 457 s. – LXXII tabl.
- Janusz B.*
1913 Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów. – 93 s.
1918 Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów. – 310 s.
- Jazdowska-Król J.*
1961 Osada kultury pucharów lejkowatych w Leźnicy pow. Włodzimierz Wołyński // MS. – Warszawa. – T. VII. – S. 201–213.
- Włodarczyk P.*
2006 Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych // Idea megalityczna w obrzędzie pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych. – Lublin – Kraków. – S. 27–66.
- Zakościelna A., Gurba J.*
2002 Wkład Marcjana Śmiszki w badania nad eneolitem Podkarpacia i Wołynia // МДАПВ. – Львів. – С. 24–26.
- Śmiszko M.*
1934 a Osady ludzkie z przed trzech tysięcy cześciuset lat w okolicy Lwowa // Zbliża i zdaleka. – Rok II. – Lwów. – Styczeń. – Zeszyt 1 (9). – S. 3–6.
1934 b Nowe wykopaliska Małopolska Wschodnia // ZOW. – Rok IX. – Styczeń-Luty. – Zeszyt 1. – S. 1–20.
1934 e Nowe wykopaliska Małopolska Wschodnia // ZOW. – Rok IX. – Maj-Październik. – Zeszyt 3–5. – S. 45–78.
- Sulimirski T.*
1935 Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka archeologicznego // ZOW. – Rok X. – Marzec-Kwiecień. – Zeszyt 2. – S. 20–28.
1968 Cordet ware and globular amphorae North-West of the Carpathians. – London. – 222 p.

Andrij GAVINS'KYJ

SETTLEMENT OF FUNNEL BEAKERS CULTURE IN MALI GRYBOVYCHI

Settlement of funnel beaker culture in Mali Grybovychi is first of well-researched settlements in Western Ukraine. History of investigation of this monument and non-published collection of artifacts from excavations carried out by M. Smishko during 1933–1943 are presented at the article.